

Euskadin gerra zibilean hildako biktimak

Memoriaren,
Bizikidetzaren eta
Giza Eskubideen Institutua

Gogora

Instituto de la Memoria,
la Convivencia
y los Derechos Humanos

EUSKO JAURLARITZA

GOBIERNO VASCO

BERDINTASUN, JUSTIZIA
ETA GIZARTE POLITIKETAKO SAILA

DEPARTAMENTO DE IGUALDAD,
JUSTICIA Y POLÍTICAS SOCIALES

Aurkibidea

1. Sarrera	5
2. Atariko gaiak	6
2.1. Txostenaren helburua.....	6
2.2. Lantaldea	6
2.3. Aztertutako iturriak	6
2.3.1 Artxiboak	6
2.3.2 Bibliografia	8
2.4. Ikuspegi juridikoa.....	12
2.4.1 Testuinguru juridikoa	12
2.4.2 Kategorien zerrenda: Terminologiaren erabilera, giza eskubideen nazioarteko zuzenbidearen arabera.....	14
2.4.3 Azken gogoeta	17
3. Emaitzak	20
3.1 Matxinatuek eragindako hildakoak	20
3.1.1 Bonbardaketa matxinatuetan hildakoak.....	20
3.1.2 Gerra-kontseiluak exekutututakoak	21
3.1.3 Matxinatuek judizioz kanpo exekutututakoak	22
3.1.4 Preso egonik hildakoak.....	23
3.1.5 Nazien kontzentrazio-esparruetan hildakoak.....	24
3.1.6 Gudan hildako gudariak eta milizianoak	24
3.1.7 Beste batzuk.....	26
3.2 Errepublikanoek eragindako hildakoak.....	26
3.2.1 Bonbardaketa errepublikanoetan hildakoak	26
3.2.2 Euzkadiko Herri Auzitegiaren epaiz hildakoak.....	26
3.2.3 Errepublikanoek judizioz kanpo exekutututakoak.....	27
3.2.4 Gudan hildako matxinatuak.....	27
3.3 Datu-basea	29
4. Ondorioak	30
Aipaturiko bibliografia	32

1. Sarrera

1936ko uztaileko altxamendu militar faxistak eta bere ondorioek, Gerra Zibilak eta 40 urteko Diktadura Frankistak, injustizia bikoitza eragin zuten: alde batetik, gizarte osoarekiko bidegabekeria historiko eta politikoa, oinarriko askatasunik gabe eta errepresio erregimen baten menpean mantendu zutena; eta, bestetik, frankismoaren biktimek jasan zituzten giza eskubideen urraketa masiboen injustizia.

Ikerketa bultzatzeko eta *1936-1978 aldian izandako oinarriko eskubideen urraketei buruzko txostena* egiteko helburuarekin, 2016ko uztailaren 13an hitzarmen bat sinatu zuten Bakegintza eta Bizikidetzarako Idazkaritza Nagusiak, Memoriaren, Bizikidetzaren eta Giza Eskubideen Institutuak-Gogorak, Euskal Herriko Unibertsitateak UPV/EHUk, eta Aranzadi Zientzia Elkarteak, "arreta berezia jarritz, exekuzioetan, behartutako desagertzeetan, atxiloketetan, behartutako lanean eta eta erbestean"

Txosten hau hitzarmenaren lehen faseari dagokio, Gerra Zibilean eta gerra ostean hildako pertsona guztiei dagokion zatia garatzen da bertan, eta horrek azaltzen du izenburuaren amaierako eranskina: «Gerra Zibilean eta lehen frankismoan izandako hildakoak (1936-1945)». Hau da: Gerra Zibilaren eta honen osteko errepresio frankistaren ondorioz, 1936tik 1945era Euskadin izandako hildakoen eroldari ahalik eta fidagarritasun handiena ematea.

Iturriak biltzeko eta aztertzeko lan hau datu-base batean jaso da, diziplina historikoaren berezko terminologia erabiliz, baina baita giza eskubideen nazioarteko zuzenbidearena eta, zehatzago, nazioarteko zigor-zuzenbidearena ere.

Gainera, txostenak datu-base informatiboaren oraingo eta etorkizuneko lanaren oi-

nari metodologikoak eta terminologikoak ere finkatu nahi ditu.

Txosten hau lantzeko garaian, historialariak eta legegileak harremanetan egon dira; hala, bada, harreman horren bidez, lanerako oinarriak ezarri nahi dira, izenburu orokorrak aipatzen duen 1936tik 1978ra arteko oinarriko txostena zehatz-mehatz eta arian-arian osatuz joan dadin.

Horrenbestez, txosten honek hiru atal ditu:

Lehenengoan (II. atala), ikerketaren gaia finkatu, eta lantaldea aurkeztu ondoren, artxi-boak eta bestelako iturri bibliografikoak nola aztertu diren azaltzen da zehatz-mehatz. Ondoren, «ikuspegi juridiko» deitutakoan, giza eskubideen urraketen kategoriak identifikatzeko erabilitako terminologia zergatik aukeratu den azaltzen da.

Ondorengoa, (III. atala) emaitzei buruzkoa da. Ikerketa historikoen balantzea ematen du, kategorien arabera sailkatuta, eta, kategoria horiek, hala dagokionean, nazioarteko zigor-zuzenbidearen kategoriekin gurutzatuta. Emaitzak, eta hau nabarmendu behar da, ez dira inoiz behin betikotzat hartu behar, ekarpen gehiago izan ditzakeen zerrenda irekitzat baizik. Emaitza hori, erantsitako datu-basean jaso da, eta horren barruan Gerra Zibilean eta gerraostean Euskadin hildako 20.970 lagunaren izenak bildu dira.

Azkenik, IV. atalean jasotzen dira ikerketa honen ondorio nagusiak eta etorkizunean egia historikoa ofizialki aintzatesteko eta gerra zibilean Euskadin hildako biktimak aitortzeko eta erreparaziorako jarraitu beharreko pausuak.

2. Atariko gaiak

2.1. Txostenaren helburua

Aurretik adierazi den bezala, txostenaren helburua da 1936tik 1945ra arte Euskadin izandako giza eskubideen urraketan aztertzea; aldi horren barruan Gerra Zibila eta lehen frankismoa sartzen dira, baina, gerraren eta ondorengo errepresioaren ondorioz izandako hildako guztien azterketa baino ez da egin. Halaber, aldi horretan Euskadin hil ziren pertsona guztiak, euskal herritarrek izan edo ez, zein hiru lurralde historikoetatik kanpo hildako euskal herritarrek jaso dira azterlan honetan.

Aldez aurreko azalpen horren ondoren, jarraian labur-labur lan-metodologia azaldu beharra dago. Metodologia hori erabili da, batetik, lantaldeak koordinatzeko, informazioa biltzeko eta antolatzeko (artxiboak eta bibliografia), eta, bestetik, lege-testuingurutik abiatuta terminologia-esparrua oinarritzeko eta mugatzeko, giza eskubideen urraketan kategoriak identifikatzeko proposamen zehatz batekin.

2.2. Lantaldea

Txostena egiteko, lankidetzak-esparru bat zehaztu zen honako erakunde hauen artean: Giza Eskubide, Bizikidetzak eta Lankidetzaren Idazkaritza Nagusia, Gogora Memoriaren, Bizikidetzaren eta Giza Eskubideen Institutua, UPV/EHUko Giza Eskubideen eta Botere Publikoen UNESCO Katedra eta Aranzadi Zientzia Elkarteak.

Esparru horren barruan, lantaldea sortu zen, Gogorak koordinaturik. Ikerketa historikoaz Jon Penche doktorea, Aritz Onaindia doktorea eta Mikel Diego arduratu dira. Zati juridikoa Jon-Mirrena Landa irakasleak egin du, eta Lourdes Herrasti eta Josu Chueca irakasleek, berriz, historia-aren arloko aholkulari-lana egin dute. Azkenik, landa-lanaz honako hauek arduratu dira: Javier Bucés, Etxahun Galparsoro, María José Villa,, Jimi Jiménez, Karlos Almorza, Olatz Retegi, Eneko Sanz, Amaia Macazaga, Joanes Carrera, Amaia Rodríguez eta Jon Moñux.

2.3. Aztertutako iturriak

2.3.1 Artxiboak

Lehen fase honen helburua Gerra Zibilaren eta gerraosteko errepresio frankistaren ondorioz Euskadin izandako hildakoen errolda egitea zenez, horri erantzun zioten artxiboetara jo da.

Erregistro Zibilak

Lehenik, Euskal Autonomia Erkidegoko Justizia Auzitegi Nagusiak azterlanari laguntza ematea erabaki zuen haren gobernu-salaren 2017ko abenduaren 22ko bileran, eta hiru lurralde historikoetako udal-erri guztietako Erregistro Zibilak 1936-1945 aldiko heriotza-aktak eskuratu ahal izan dira laguntza horri esker. Era berean, eta Euskaditik kanpo errepresio frankista borrokatu edo pairatu zuten euskal herritarrekin zer gertatu zen jakite aldera, besteak beste, Santander, Jaka eta Antsoaingo erregistro zibilak ere aztertu dira, adibide batzuk jartzearren.

Elizako Artxibo Historikoak

Bigarrenik, EAEko hiru elizbarrutietako gotzainek eta Arabako, Bizkaiko eta Gipuzkoako elizako artxibo historikoen arduradunek aztertutako lankidetzari esker, EAEko hiru herrial-

deetako eliza gehienetako 1936-1945 aldiko heriotza-liburuak aztertu ahal izan dira. Izan ere, 2018aren hasieran eginiko bilera batean, ikerketari erraztasunak ematea erabaki zuten elizbarrutiek¹.

Artxibo Historiko Probintzialak

Hirugarrenik, Araba, Bizkaia, Gipuzkoa eta Kantabriako Artxibo Historiko Probintzietan kontsultak egin dira. Horietan, lurralde bakoitzeko antzinako espetxe probintzietako artxi-boak zaintzen dira, heriotzara kondenatutako pertsona guztien espetxe-espeditentak aurkitzeko, zigorra azkenean exekutatu edo kommutatu zen jakiteko. Hain zuzen ere, Bizkaiaiko Artxibo Historiko Probintziala, kanpainan hildakoen erregistroa aztertu zen. Artxibo horretan inskribatuta daude Gerra Zibilean, batez ere Bizkaian, borrokan eta bonbardaketen ondorioz hil ziren ehunka gudari, miliziano eta zibil.

Udal Artxi-boak

Horrez gain, udal-artxi-boak ere aztertu dira, hilerriko liburuetan begiratzeko, horrelakorik baleude. Hori horrela, EAEko hiru hiriburu-herrietako liburuak aztertu ahal izan dira, bai eta beste udal-herri batzuetakoak ere (Gernika, Turtzioz, Sestao, Balmaseda eta Tolosakoak, besteak beste). EAEtik kanpo, gauza bera egin da Santander eta Gijóngo hilerrietako liburu-herrietan, besteak beste. Helburua gerrarekin edo errepresioarekin lotutako indarkeriazko arrazoen ondorioz hildako gisa inskribatuta zeuden pertsona guztien izenak kontsultatzea zen.

Ipar-mendebaldeko Bitarteko Artxibo Militarra

Bestalde, 1936 eta 1945 artean, gutxi gorabehera, auzitegi frankistek emandako epaiei buruzko espeditente judizialak kontsultatu dira Ipar-mendebaldeko Bitarteko Artxibo Militarrean, Ferrolen. Bilbo, Donostia, Gasteiz, Santander eta Logroñoko auzitegi-herrietan heriotza zigorrean zigorretako euskal herritar guztien espeditentak hustu dira.

Espetxeetako Artxi-boak

Era berean, Probintziaiko Artxibo Historikoei dagokienez aurretik adierazi bezala, Santoñako (Kantabria) eta Burgosko espetxeetako artxi-boak ere kontsultatu dira. Espetxe horietan euskal herritar ugari egon zen, eta, horri esker, espetxe horietan zenbat euskal herritar exekutatu zituzten edo hil ziren jakin ahal izan da².

Alderdi politiko-herriko fundazioak

Horrez gain, ikerketa-proiektu honen xedearekin lotutako funts historikoak dituzten EAEko alderdi politiko-herriko fundazioen lankidetzaren eskatu da. Hala, Sabino Arana Fundazioak datu-baseak jarri ditu proiektu honen eskura; Ramon Rubial Fundazioak ere bere elkarlana eskaini du eta, Eusko Ikasketen Fundazio Popularrak Gipuzkoako Karlisten Batzarrari buruz duen dokumentazioa eskaini du.

Beste proiektu batzuen datu-baseak

Artxibo iturriez gain, borrokan hildakoen edo errepresaliatuen izenak biltzen dituzten beste proiektu memorialistiko batzuen datu-baseak ere kontsultatu dira. Hala, EAERI dagokionez,

¹ Arabako eta Bizkaiko heriotza-liburu guztiak aztertu ahal izan ditugu, baina Bizkaiko liburuaren % 10 inguru daude kontsultatzeko oraindik, parrokiatan gordeta baitaude, eta ikertzaileek ezin izan baitituzte eskuratu.

² Era horretan, eta Espetxe Erakundeetako Idazkaritza Nagusiari eskaera eginda, El Duesoko espetxeetako (Santoña, Kantabria) heriotza-liburua baino ezin genuen *in situ* aztertu; Burgosko espetxe-herrietako espeditentak, berriz, postaz igorri zituzten.

Donostia 1936-1945³ eta Euskal Memoria⁴ webguneak aztertu dira, eta EAetik kanpo hil ziren euskal herritarrak aurkitzeko, berriz, honako proiektu hauetara jo da: Nafarroako Oroimen Historikoari buruzko Dokumentazio Fondoa⁵, Nomes e Voces⁶, Todos los Nombres⁷, Todos los nombres de Asturias⁸, La Memoria Recuperada⁹, Cost Humà de la Guerra Civil, Víctimes de la Guerra Civil i la repressió franquista a las terres de Lleida¹⁰, Víctimas de la Dictadura en Castilla La Mancha¹¹ eta Innovation and Human Rights¹².

Elkarteak, fundazioak eta ikerlariak

Modu berean, memoria historikoko elkarte eta ikertzaile askok beren ekarpena egin diote txosten honi, urteetako lanaren ondorioz bildu duten informazioaren bidez. Modu honetan, urte askoan zehar egin duten lana aitortu nahi da.

Senitartekoak

Txosten honen osaketan oso garrantzitsua izan da baita ere, ehundaka familiek egin duten ekarpena, euren senitarteko desagertuari buruzko informazio ugari heleraziz. Bereziki esker-tzekoa da haien memoria bizirik mantentzeko eta transmititzeko erakutsi duten tinkotasuna.

Ekintza horien guztien datuak gurutzatzeari esker, Gerra Zibilaren ondorioz gertatutako hildakoen kopuruari buruzko hurbilketa nahiko zehatza egin ahal izan da, eta emaitza hori beti ireki da ikerketa eta ekarpen berrietara edo aztertu ezin izan diren funtsak eskuratzearen ondorioz. Hala ere, zenbait pertsonaren heriotza ez zen artxibo-iturri kontsultagarrian erregistratu; horregatik, azterlan hau ez da txosten honen argitalpenarekin ixten; aitzitik, Gerra Zibilean eta lehen frankismoan hildakoen eta errepresaliatuen familiei dei egiteko balio behar du, Gogora Institutura lekukotza eman eta haien senideei buruzko informazioa eskaini dezaten. Izan ere, datu base honetan gehitu egin ditugu, oinarri dokumentalik ez izan arren, euren senitartekoei gerran desagertu zirela adierazten dituzten kasuak.

2.3.2 Bibliografia

Artxibo-lanaren ostean, Gerra Zibilari eta Euskadiko errepresio frankistari buruz argitaratutako guztiaren gaineko bibliografia-bilaketa sakona egin da, batez ere gatazkan eta errepresioaren ondorioz hildakoen izenak dituzten argitalpenei dagokienez.

Gerra Zibilaren aldi osoa jorratzen duten lan entziklopedikoei dagokienez, Iñaki Egañak¹³ eta José Antonio Urgoitiak¹⁴ zuzendutakoak erkatu dira.

---

3 <https://www.donostia1936.eus/eu/>, Aranzadi Zientzia Elkarteak Donostiako Udalarentzat egina.

4 http://www.euskalmemoria.eus/es/db/borrokan_hildakoak

5 <http://memoria-oroimena.unavarra.es/es/buscar>

6 <http://www.nomesevoces.net/>, Galiziako unibertsitatearteko proiektua.

7 <http://www.todoslosnombres.org/>, Andaluziari buruz.

8 Ikerketa hau desagertu egin da, baina Luis Miguel Cuervok, adetasunez, haren zerrenda utzi digu.

9 <https://memoriarecuperada.ua.es/>, Alacanteko Unibertsitateak egina, non Valentziako Komunitateko errepresaliatuak biltzen diren.

10 <http://memoria.gencat.cat/ca/que-fem/cost-huma-de-la-guerra-civil/>.

11 <http://www.victimasdeladictadura.es/>

12 <https://scwd.ihr.world/es/>, webgune honek beste proiektu batzuen ikerketak biltzen ditu, hala nola Madril, Girona eta beste leku batzuetan fusilatutakoak.

13 EGAÑA, Iñaki: *La guerra civil en Euskal Herria*, 8 libk., Andoain, Aralar Liburuak, 1999-2004.

14 URGOITIA, José Antonio (zuz.): *Crónica de la Guerra Civil de 1936-1937 en la Euzkadi peninsular*, Oiartzun, HAEE eta Sabino Arana Fundazioa, 2002.

Gerra Zibilaren Euskadiko gertakari edo alderdiren bati heltzen dioten lanei dagokienez, Sancho de Beurko Elkarteak Legutioko¹⁵, Saibiko¹⁶ eta Arabako iparraldeko¹⁷ batailei buruz edo diziplina-batailoari¹⁸ buruz egindakoak hartu dira kontuan, eta horiei gehitu behar zaizkie Aranzadi Zientzia Elkarteak Eusko Gudarosteari buruz¹⁹ eta Sasetako defentsa-sistemari buruz²⁰ egindakoak, bai eta euskal batailoiei buruz²¹ eta euskal itsas armadari buruz²² egindako lan klasikoak ere. Aire armadak populazio zibilaren aurka egindako bonbardaketen inguruan, Durango²³, Gernika²⁴ eta Otxandioko²⁵ gertakariei buruzko liburuak erabili dira.

Errepresio frankistaren toki-eremu zehatza ardatz duten lanen artean, esan behar da Araba ongi aztertuta dagoela Javier Gómez Calvok egindako azterlanari esker²⁶, eta horri Iruña Okari buruz berriki egindako argitalpena gehitu dio²⁷; Gipuzkoari buruzko beste liburu batzuk ere badaude, Elgoibar²⁸, Hernani²⁹ eta Pikoketako³⁰ fusilamenduak lantzen dituztenak.

Gatibu zeudenean hildakoei dagokienez, Euskadiko espetxe eta kontzentrazio-esparruei buruzko lanak aztertu dira; besteak beste, Bizkaiko probintziari buruzkoa³¹, Urduñako kontzentrazio-esparruari eta espetxeari buruzkoa³² eta Saturrarango espetxeari buruzkoa³³, baina badira beste lan batzuk euskal herritarrek gatibu izan ziren zentroak aztertzen dituztenak, hala nola San Kristobal gotorlekua³⁴, El Dueso espetxea³⁵, Puerto de Santa Mariakoa³⁶ edo Miranda de Ebroko³⁷, San Marcoseko³⁸ eta San Simón uharteko kontzentrazio-esparruak.

15 AGUIRREGABIRIA PARRAS, Josu M.: *La Batalla de Villarreal de Álava. Ofensiva sobre Vitoria-Miranda de Ebro. Noviembre y diciembre de 1936*, Beta, Bilbo, 2014.

16 TABERNILLA, Guillermo eta LEZAMIZ, Julen: *Saibigain. El monte de la sangre*, Bilbo, Beta, 2013.

17 AGUIRREGABIRIA, Josu M. y TABERNILLA, Guillermo: "Seis días de guerra en el norte de Álava. Comienza la ofensiva de Mola (31 de marzo - 5 de abril de 1937)", *Saibigain. Revista digital de la Asociación Sancho de Beurko*, 6 (2018).

18 TABERNILLA, Guillermo eta LEZAMIZ, Julen: *El cuerpo disciplinario de Euzkadi*, Bilbo, Sancho de Beurko Elkarte, 2004.

19 BUCES CABELLO, Javier: *Eusko Gudarostea. Eusko abertzaleak, armak eskuan, Espainiako militarren altxamenduaren aurka*, Azpeitia, 1936, Aranzadi Zientzia Elkarte, Azpeitia, 2017.

20 ALMORZA ARRIETA, Karlos eta BUCES CABELLO, Javi: *Saseta defentsa-sistema: armatutako erresistentzia antifaxista Adunan, Asteasun eta Zizurkilén*, Donostia, Aranzadi Zientzia Elkarte, 2016.

21 AMILIBIA, Miguel: *Los batallones de Euzkadi*, Donostia, Txertoa, 1978.

22 PARDO SAN GIL, Juan: *Euzkadiko Gudontzidia. La Marina de Guerra Auxiliar de Euzkadi (1936-39)*, 2. argit. Untzi Museoa, Donostia, 2008.

23 IRAZABAL AGIRRE, Jon: *1937 martxoak 31 Durango 31 de marzo de 1937*, Gerediaga Elkarte, Abadiño, 2001.

24 DEL PALACIO SÁNCHEZ, Vicente et al.: *Sustrai erreke 2. Guernica 1937*, Aldaba, Gernika, 2012.

25 IRAZABAL AGIRRE, Jon: *Otxandio en la Guerra Civil: 1936-1937*, Otxandioko Udala, Otxandio, 2006; OLABARRIA OLEAGA, Zigor: *Gerra Zibila Otxandion*, Donostia, Eusko Ikaskuntza, 2011.

26 GÓMEZ CALVO, Javier: *Matar, purgar, sanar. La represión franquista en Álava*, Tecnos, Madril, 2014.

27 GÓMEZ CALVO, Javier: *La represión franquista en Iruña de Oca*, Iruña Oka, Iruña Okako Udala, 2019.

28 OTEGI, Hodei: *Elgoibar 1936. Zentral elektrikoetako fusilamenduak / Fusilamientos en las centrales eléctricas*, Aranzadi Zientzia Elkarte, Elgoibar, 2018.

29 AIZPURU, Mikel (zuz.): *El Otoño de 1936 en Guipúzcoa. Los Fusilamientos de Hernani*, Alberdania, 2007.

30 USABIAGA, Miguel: *Flores de la República. Los olvidados de Pikoketa*, Libros de la Catarata, Madril, 2015, 135.

31 BADIOLA ARIZTIMUÑO, Ascensión: *Cárceles y campos de concentración en Bizkaia (1937-1940)*, Txertoa, Donostia, 2011.

32 EGIGUREN, Joseba: *Prisiones en el Campo de Concentración de Orduña (1937-1939)*, Tarttalo, Donostia, 2011.

33 GONZÁLEZ GOROSARRI, María eta BARINAGA, Eduardo: *No lloréis, lo que tenéis que hacer es no olvidarnos: La cárcel de mujeres de Saturrarán y la represión franquista contra las mujeres, a partir de los testimonios de supervivientes*, Donostia, Tarttalo, 2010; DE LA CUESTA, José Luis eta ETXEBERRIA, Paco (zuz.): *Situación penitenciaria de las mujeres presas en la cárcel de Saturrarán durante la Guerra Civil española y la primera posguerra: hacia la recuperación de su memoria*, Donostia, Emakunde eta Kriminologiaren Euskal Institutua, 2012.

34 ETXEBERRIA, Francisco eta PLA, Koldo (zuz.): *El cementerio de las botellas. El fuerte de San Cristóbal en la memoria: de prisión a sanatorio penitenciario*, Iruña, Pamiela, 2014; ALFORJA, Iñaki eta SIERRA, Félix: *Fuerte de San Cristóbal, 1938. La gran fuga de las cárceles franquistas*, Iruña, Pamiela, 2006.

35 *Espetxean 1937-1942. Semilla de Libertad / Bizitza eta heriotza giltzapean*, Sabino Arana Fundazioa, 1998.

36 *Archivo Histórico Provincial de Cádiz. Prisión Central de El Puerto de Santa María. Catálogo de expedientes de reclusos por rebelión 1936-1955*, Andaluziako Batzordea, Kultura Saila.

37 FERNÁNDEZ LÓPEZ, José Ángel: *Historia del Campo de Concentración de Miranda de Ebro (1937-1947)*, Miranda de Ebro, 2003, p. 454.

38 LÓPEZ ALONSO, Tania y GALLO RONCERO, Silvia: *San Marcos. El campo de concentración desconocido*, El Forastero, León, 2012.

Atzeguardiako indarkeriaren ondorioz hil zirenei dagokienez, berriz, kartzelei eta itsason-tzi-espexeei egindako erasoak eta exekuzioak³⁹ jorratzen dituzten lanak aztertu dira.

Udalerrri batean Gerra Zibilean eta/edo errepresio frankistaren garaian gertatutakoa lantzen duten tokiko monografiak dagokienez, oso baliagarriak dira, ahozko iturriak ematen dituzte-lako; monografiko horiek izan ezean, ezaugarri hauetako proiektu bat ezingo litzateke iturri horietara iritsi. Hori horrela, nabarmentzekoa da azken urteotan Aranzadi Zientzia Elkarteak Gipuzkoako eta Bizkaiko zenbait udalen aginduz egiten ari den lana.

Hala, Arabarako era horretako argitalpenik ez badago ere (baina Gómez Calvoren liburuarekin betetzen da hutsune hori), Gipuzkoarako monografia ugari daude, hala nola herri hauek lantzen dituztenak: Aia⁴⁰, Alegia⁴¹, Amasa-Villabona⁴², Andoain⁴³, Aretxabaleta⁴⁴, Arrasate⁴⁵, Astigarraga⁴⁶, Azpeitia⁴⁷, Beasain⁴⁸, Bergara⁴⁹, Deba⁵⁰, Donostia⁵¹, Eibar eta Elgeta⁵², Errenteria⁵³, Gabiria⁵⁴, Getaria⁵⁵, Hondarribia⁵⁶, Legazpi⁵⁷, Lezo⁵⁸, Oiartzun⁵⁹, Oñati⁶⁰, Ordizia⁶¹, Orío⁶²,

---

39 ECHEANDIA, José: *La persecución roja en País Vasco. Estampas de martirio en los barcos y cárceles de Bilbao. Memorias de un excautivo*, Bartzelona, 1945; AZCONA PASTOR, José Manuel: *Los desastres de la Guerra Civil española. La represión en Bilbao (julio de 1936-junio 1937). Sobre el testimonio inédito «Los crímenes del Quilates. Recuerdos de mi cautiverio» de José María Vicario Calvo*, Madril, Juan Carlos Erregea Unibertsitatea, 2007; AZCONA PASTOR, José Manuel: «Los asaltos a las cárceles de Bilbao el día 4 de enero de 1937», in *Investigaciones Históricas*, 32 (2012), 217-236.

40 SANZ GOIKOETXEA, Eneko: *Aia 1936. Gerra Zibila, errepresio frankista eta Giza Eskubideen urraketa*, Aranzadi Zientzien Elkartea, 2015.

41 ZULOAGA MUXIKA, Ione: *Alegia 1936-1945. Giza eskubideen zapalketa eta errepresioa Gerra Zibilean eta Lehen Frankismoan*, Aranzadi Zientzia Elkarteak, Alegia, 2019.

42 *Amasa-Villabona 1936-2011: construyendo el mapa de la memoria*, Aritza Kultur Elkartea, 2016.

43 LASA BERGARA, Xabier: *Historia Oral: La voz dormida en la memoria. El impacto de la Guerra Civil (1936-1939) en la vida social de un pueblo de Gipuzkoa*, Oroitz Andoain, Andoain, 2006.

44 INTXAUSPE LÓPEZ, José R. (koord.): *Gerra Zibila Aretxabaletan. Ezin Ahaztu! / La Guerra Civil en Aretxabaleta. Ezin Ahaztu!*, Eusko Ikaskuntza, Donostia, 2011.

45 ALTUNA RECIO, Miren eta GARAI BENGÓA, Juan Ramón: *Hacia una Memoria Compartida. Mondragón 1936-1956. Guerra, Resistencia y Franquismo*, Intxorta 1936, Oñati, 2018; OKTUBRE TALDEA: *Arrasate 1936. Una generación cortada*, Arabera, 2003.

46 LABURU, Maddalen: *Espainiako Gerra Zibila eta lehen frankismoa Astigarragan (1936-1945)*, Astigarrako Udala.

47 BUCES CABELLO, Javier: *Azpeitia 1936-1945. Los nombres de la memoria*, II. libk., Aranzadi Zientzia Elkarteak, Leioa, 2016.

48 KORTAZAR BILLELABEITIA, Jon: *Beasain: Oroimen Historikoa, IV. Liburukia, Guda ondorena Beasainen 1937-1945*, Aranzadi Zientzia Elkarteak, 2018.

49 GARAI, Juan Ramón eta MURGIZU, Josuren: *Bergara 1930-1940. Gerra eta errepresioa*, Intxorta 1937 Kultur Elkartea, 2013; GARAI, Juan Ramón eta MURGIZU, Josu: *1936ko Gerra Bergaran*, Bergarako Udala, Bergara, 2015.

50 ARIZABALETA GANTXEGI, Iraitz: *Deba 1936-1945*, Aranzadi Zientzia Elkarteak, 2019.

51 EGAÑA, Iñaki: *Frankismoa Donostian. Las víctimas del genocidio franquista en Donostia*, Gipuzkoako Foru Aldundia, 2011.

52 GUTIÉRREZ AROSA, Jesús: *La Guerra Civil en Eibar y Elgeta*, Eibarko Udala/Elgetako Udala, Eibar/Elgeta, 2007.

53 RODRÍGUEZ OÑATIBIA, Amaia: *Errenteria 1936-1945*, Errenteriako Udala, Errenteria, 2019.

54 MAIZ MOREA, Aimar: *Goazen gabiriar danok. Gabiria eta gudariak 1936ko gerran*, Gabiria, Gabiriako Udala, 2020.

55 *Guerra, represión y memoria en Getaria*, Aranzadi Zientzia Elkarteak, 2019. (prentsan)

56 BARRUSO BARÉS, Pedro: *Lo que el río también vio. Guerra y represión en Hondarribia (1936-1948)*, Hondarribia, Ayuntamiento de Hondarribia, 2019.

57 IURREBASO BITERI, Iñaki (koord.): *Legazpi 1936*, Legazpiko Udala, 2011.

58 AGIRRETXE MITXELENA, Joxe Luix; PONTSTA, Agustina; LEÓN MANCLARES, Ander: *Zigortuak. Ilunpetik argitara. Frankismoen biktimak Lezon (1936-1945)*, Lezoko Unibertsitateko Udala, 2008.

59 KATTIN-TXIKI TALDEA: *Isiltzen ez den isiltasuna. Lurpetik Berreskuratutako Memoria*, Oiartzun, Oiartzungo Udala, 2009.

60 GOGORATU GURAN TALDEA: *Gerrako garrak Oñatin*, Intxorta 1937 kultur elkarteak, Oñati, 2011.

61 AGIRRE ITURRIOTZ, Julen et al.: *Ahaztuen mindura. 1936ko Gerra eta lehen frankismoa Ordizian*, Ordizia, 2014.

62 ITURAIN AZPIROZ, Iñaki: *1936ko gerraren ubera Orion. Guerra bat barruan degula*, Orioko Udala, Orío, 2014.

Soraluze⁶³, Tolosa⁶⁴, Urnieta⁶⁵, Zarautz⁶⁶, Zumaia⁶⁷, Zumarraga⁶⁸ eta Urretxu⁶⁹.

Bizkaian, berriz, honako hauek daude: Arrigorriaga⁷⁰, Bakio⁷¹, Balmaseda⁷², Barakaldo⁷³, Berango⁷⁴, Bermeo⁷⁵, Berriatua eta Lekeitio⁷⁶, Busturia⁷⁷, Deusto-Bilbao⁷⁸, Elorrio⁷⁹, Galdames⁸⁰, Gaategiz Arteaga⁸¹, Leioa⁸², Portugalete⁸³, Markina-Xemein⁸⁴ eta Urduliz⁸⁵.

Halaber, Euskaditik kanpo hil ziren euskal herritarrek bilatzeko, Gerra Zibilari eta errepresioari buruz Kantabrian argitaratutako bibliografia ugari kontsultatu da; liburuok Fernando Obregón Goyarrolak⁸⁶, Jesús Gutiérrez Floresek⁸⁷ eta Antonio Ontañónek⁸⁸ idatzi dituzte, besteak beste.

63 SORALUZE 1936 LAN-TALDEA: *Isiltasuna Hausten. 1936ko Gerra Soraluzen*, Soraluze, 2015.

64 ERRAZKIN AGIRREZABALA, Mikel: *Los nombres de la memoria, Tolosa 1936-1945. Listado de personas represaliadas y participantes durante la Guerra Civil y Primer Franquismo, II. lib.*, Aranzadi Zientzia Elkarte/Tolosako Udala, Tolosa, 2013.

65 ARIZABALETA GANTXEGI, Iraitz: *Urnieta 1936-1945*, Aranzadi Zientzia Elkarte, 2020.

66 GURRUTXAGA URANGA, Amagoia: *Zarauzko postalak. 36ko gerra*, Zarauzko Udala, Zarautz, 2013.

67 SANZ GOIKOETXEA, Eneko: *Zumaia 1936-1945*, Aranzadi Zientzia Elkarte, 2019.

68 PRADA SANTAMARÍA, Antonio; ARANGUREN ALONSO, Maialen; PEÑA FERNÁNDEZ, Ana: *Gerra zibila eta frankismoa Zumarragan*, Zumarragako Udala, 2014.

69 MEMORIAN ATZERA: *1936ko Gerraren eta ondorengoren testigantzak Zumarragan eta Urretxun*, Urretxuko eta Zumarragako Udalak, Donostia, 2017.

70 IBARRETXE, Asier eta MOLINUEVO, Karlos: *Arrigorriaga 1931-1939. Errepublikan eta Gerra Zibila*, Arrigorriagako Udala, 2009.

71 GOITIA BILBAO, Zuriñe: *Bakio 1936-1945. Giza Eskubideen zapalketa eta errepresioa Gerra Zibilean eta Lehen Frankismoan*, Aranzadi Zientzia Elkarte, Bakio, 2019.

72 ETXEBARRIA MIRONES, Jesús eta ETXEBARRIA MIRONES, Txomin: *Balmaseda, 1936-1938: preguerra, guerra y toma de Balmaseda y represión*, Erandio, 1993.

73 LÓPEZ GRANDOSO, Koldobika: *La Guerra Civil en Barakaldo: once meses de resistencia*, Beta III Milenio, 2016.

74 MIÑAMBRES AMEZAGA, Aitor: *Berango in memoriam. Gerra Zibila. La Guerra Civil*, Berangoko Udala, 2020.

75 DELGADO CENDAGORTAGALARZA, Ander: *Bermeo en el siglo XX. Política y conflicto en un municipio pesquero vizcaíno (1912-1955)*, Eusko Ikaskuntza, Donostia, 1998.

76 JUARISTI LARRINAGA, Patxi: *Gerra Zibila Berriatua eta Lekeitioko frontean*, Bilbo, UPV/EHU, 2014.

77 EGIZABAL, Maribel eta SERRANO, Unai: *Busturia 1937-1977. Represión y resistencia de un pueblo*, Laia Kultur Elkarte eta Ahaztuak 1937-1977, 2018; HERRERO ACOSTA, Xabier: *Busturia (1916-1937): Restauración, dictadura, II República y Guerra Civil*, Donostia, Eusko Ikaskuntza, 2019.

78 SARRIONANDIA-IBARRA FERNANDEZ, Borja: *La II República y la Guerra Civil en Deusto*, Ahaztuak 1936-1977, Getxo, 2012.

79 DIEGO BARAJAS, Mikel: *Guerra y represión en Elorrio 1936-1945*, Elorrioko Udala, 2020

80 *Lluvia de verano en Galdames*, Ayuntamiento de Galdames, 2017.

81 BUCES CABELLO, Javier: *Gaategiz Arteaga 1936-1945*, Aranzadi Zientzia Elkarte, Gaategiz Arteaga, 2017.

82 BUCES CABELLO, Javier: *Leioa 1936-1945. Los nombres de la memoria*, II. lib., Aranzadi Zientzia Elkarte, Leioa, 2014.

83 MUNARRIZ HERNANDO, Anastasio: *República y Guerra en Portugalete*, 2012; LÓPEZ DÍEZ, José Manuel: *Portugalete y los muertos de la Guerra Civil: milicianos y gudarís (1936-1937)*, Portugalete, Oroituz Elkarte, 2018.

84 JUARISTI LARRINAGA, Patxi: *Markinako frontea. Markinako eta Xemeingo egoera politikoa eta soziala bigarren Errepublikan eta Gerra Zibilean (1931-1939)*, Bilbo, UPV/EHU, 2011.

85 SOMOKUETO PÉREZ, Koldo: *Urduliz: Euskal udalerrri baten historia Gerra Zibilaren garaian*, Donostia, Eusko Ikaskuntza, 2018.

86 Obregón Goyarrolaren lanen zerrenda oso luzea da, eta Enkarterriko mendebaldeko eremua ikertzera ere iritsi da. Orotara, 22 argitalpen dira Kantabriako zenbait herri eta ibarri, Burgos iparraldeko merindadeei eta, esan bezala, Bizkaiko mendebaldeko muturrari buruz, eta gerran hildakoen eta errepresaliatuen balantzea egin dute horietan.

87 GUTIÉRREZ FLORES, Jesús: *Guerra Civil en Cantabria y pueblos de Castilla*, Libros en Red, 2006.

88 ONTAÑÓN, Antonio: *Rescatados del olvido. Fosas comunes del cementerio civil de Santander*, Guarnizo, 2004.

Era berean, Nafarroa⁸⁹, Burgos⁹⁰, Palentzia⁹¹, Segovia⁹², Errioxa⁹³, Huesca⁹⁴, Madrid⁹⁵, Ciudad Real⁹⁶, Bartzelona⁹⁷, Valentzia⁹⁸ edo Sevillari⁹⁹ buruzko monografiak ere kontsultatu dira. Helburu berarekin, nazien kontzentrazio-esparruetan hildako euskal herritarren errolda ere kontsultatu da orobat¹⁰⁰.

2.4 Ikuspegi juridikoa

2.4.1 Testuinguru juridikoa

Gerra Zibileko eta haren ondorengo errepresioaren lege-testuingurua arras konplexua da. Guillermo PORTILLAK egoki erabiltzen du «amaraun erraldoia» esapidea errepresiorako balio behar zuen tresna definitzeko. Errepresio hori, fisikoa ez ezik, ekonomikoa ere izan zen, eta arau-hauslea umiliatzeko asmo aitortu eta berariazkoa zuen¹⁰¹. Amaraun hori ikusarazi eta ordenatzeko¹⁰², ulertu behar da errepresioa eta frankistek egindako giza eskubideen urraketa sistematikoak egitatez zein legezketasun formalaren zenbait estalkiren pean gauzatu zirela, non zigor-arloko jurisdikzio arrunta, militarra eta jurisdikzio bereziak uztartzen eta pilatzen ziren. Oro har ikusita, haren funtzionamendua Estatu errepresioegile batena zen aldetik, esan daiteke haren jarduna *Unrechtstaat* deritzonaren jarduna dela (Zuzenbiderik Gabeko Estatu edo Bidegabekeria Estatu), non legezketasun formalaren itxurak ez dien izaera bidegabe eta kriminala (egiturazkoa) kentzen giza eskubideen urraketa larri eta sistematikoei. Edo, beste modu batera esanda, erregimenak giza eskubideen urraketak egiteko aurrera atera zuen plan sistematikoaren beste tresna bat gehiago dira lege-estaldura eta haren aplikazioa.

Legezketasun hori funtsezko mugarri hauetan oinarritzen zen:

1. Lehenik eta behin, adierazi behar da 1932ko Zigor Kodeari (errepublikanoa) eutsi zitzaioela, harik eta, 1944an, modu autoritario batez erreformatu zuten arte¹⁰³. Paradoxikoa bada

89 SIERRA, Félix eta ALFORJA, Iñaki: *Fuerte de San Cristóbal, 1938. La gran fuga de las cárceles franquistas*, Pamiela, Iruñea, 2006; ETXEBERRIA, Francisco eta PLA, Koldo (zuz.): *El cementerio de las botellas. El fuerte de San Cristóbal en la memoria: de prisión a sanatorio penitenciario*, Iruñea, Pamiela, 2014.

90 RILOVA PÉREZ, Isaac: *Guerra Civil y violencia política en Burgos (1936-1943)*, Editorial Aldecoa, Burgos, 2016.

91 GUTIÉRREZ FLORES, Jesús: *Vida y muerte en el norte de Burgos y Palencia en la Guerra Civil y posguerra (1936-1950)*, Librucos, Torrelavega, 2017.

92 VEGA SOMBRÍA, Santiago: *Control sociopolítico e imposición ideológica: la provincia de Segovia 1936-1939: un episodio de la implantación del régimen de Franco*, 2002. Tesis doctoral

93 AGUIRRE GONZÁLEZ, Jesús Vicente: *Aquí nunca pasó nada. La Rioja 1936*, Ochoa Editores, Logroño, 2007.

94 PARDO LANCINA, Víctor eta MATEO OTAL, Raúl: *Todos los nombres. Víctimas y victimarios (Huesca, 1936-1945)*, Huesca, Aragoiko Gobernua / Huescako Diputazioa, 2016.

95 HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando y MONTERO APARICIO, Tomás (eds.): *Morir en Madrid (1939-1944): las ejecuciones masivas del franquismo en la capital*, Madrid, Antonio Machado Libros, 2020.

96 LÓPEZ GARCÍA, Julián et al.: *Para hacerte saber mil cosas nuevas. Ciudad Real 1939*, Madrid, UNED, 2018.

97 BERNAL CERCÓS, Àngels (dir.): *Procediments Judicials militars (Sumaríssims). De Lárxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer de Barcelona*, Generalitat de Catalunya, 2015.

98 GABARDA CEBELLÁN, Vicent: *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*, Valentzia, Universitat de València, 2007.

99 GARCÍA MÁRQUEZ, José María: *Las víctimas de la represión militar en la provincia de Sevilla (1936-1963)*, Sevilla, 2012.

100 BERMEJO, Benito eta CHECA, Sandra: *Libro Memorial. Españoles deportados a los campos de concentración nazis (1940-1945)*, Kultura Ministerioa, Madril, 2006.; GOGORA: *La deportación de los vascos en los campos del Tercer Reich (1940-1945)*, Bilbao, 2020.

101 PORTILLA, Guillermo: *La consagración del derecho penal de autor durante el franquismo. El Tribunal Especial para la represión de la Masonería y el Comunismo*, Comares, Granada, 2009, 5. or.

102 Horretan gehiago sakonduko ez badugu ere, amarauna osatzen eta areagotzen duen funtzionarioen garbiketa masiboa ere aipatu beharra dago, ezin konta ahala xedapen, dekretu, agindu eta zirkularretan oinarrituta, BLASCO GIL, Yolanda adierazi eta aztertu duen bezala: «Soporte jurídico de las depuraciones», *La depuración de funcionarios bajo la dictadura franquista (1939-1975)*, CUESTA BUSTILLO, Josefina (koord.): Largo Caballero Fundazioa, Madril, 2009, 28. or. eta hurrengoak.

103 Zigor-kode arruntean, esaterako, heriotza-zigorra gehitu zuten, zeina jurisdikzio militarrean jada aplikatzen zen. Zigor hori, egiaz, era partzial batez jurisdikzio arruntera jada erantsia zegoen delitu arrunt batzuetarako (parrizidioa, hilketa, lapurreta...) 1938ko uztailearen 5eko Legearen bidez. Halaber, aipatu egin behar dugu 1941eko martxoaren 29ko Estatuko Segurtasunaren Legeak aurreratu egin

ere, ez zen beharrezkoa izan Kode errepublikano hori indargabetzea, eta haren erreforma adierazitako urte horretara arte geroratu ahal izan zen. Izan ere, egiaz, «alderantzizko justizia»¹⁰⁴ gisa ezagutzen dena aplikatu zuten zenbait modutan; hala, bada, matxinada-delitu *sui generis* batera jo zuten, eta, hain zuzen ere, delitu hori leporatu zieten legezkotasun konstituzionala defendatu zutenei haren kontra altxatutakoen aurka.

«Alderantzizko justizia» horrek atzerako eragina izan zuen hasieratik, Defentsa Batzorde Nazionalak 1936ko uztailaren 28an emandako Bandoarekin bat etorritik, non gerra-egoera adierazten zuen. Matxinatuen Bandoa, zeinak jurisdikzio arruntetik militarretera aldatzen zituen hainbat delitu, eta guztia biltzen zuen matxinada-delitua ezarri zuen, eta hor sartzen zituzten, altxamendu armatuaren unetik legezkotasun konstituzionala defendatu zutenez gain, arrazoi politiko edo sozialengatik pertsonen eta gauzen kontrako delituen bat egin zuen edonor, bai eta gezurrezko albisteak zabaltzea, armak legez kanpo edukitzea, baimenik gabeko bilerak edo konferentziak egitea, prezioak justifikaziorik gabe igotzea eta lana besterik gabe uztea ere¹⁰⁵. Atzerako eraginaren aplikazio-bide berari jarraitu zioten Defentsa Batzorde Nazionalaren zenbait Dekretuk¹⁰⁶ eta 1939ko Erantzukizun Politikoen Legeak, besteak beste.

2. Adierazitako guztiagatik, errepresioan, Zigor Kode Arruntaren gainetik eta hura alde batera utzita, funtsezko eginkizuna Gerra Jurisdikzio¹⁰⁷ deitutakoaren aplikazioari dagokio, Justizia Militarreko Kodean eta dagozkien legeetan¹⁰⁸ eta jurisdikzio berezietan oinarrituta. Gerra-jurisdikzioari dagokionez, Francoren 1936ko uztailaren 18ko lehen Gerra Bandoatik bertatik ezarri zen; jurisdikzio horren ezaugarria gerra-kontseiluak dira, prozedura labur guztiz sumarioen bitartez bideratuak¹⁰⁹. Horrelakoak milaka izan ziren gerran eta haren ondoren, harik eta, 1963ko abenduaren 5eko Legearen bidez, ordena publikoaren jurisdikzioa sortu zen arte¹¹⁰. Orduz gerotzik, ordena publikoko Epaitegiak eta Auzitegiak hartu zuten (OPE eta OPA) protagonismoa, baina ez zioten inola ere utzi gerra-kontseiluak egiteari –dena den, gutxiago izan ziren–, harik eta diktadura amaitu zen arte¹¹¹.

zuela geroago, 1944ko erreforman, hortik Zigor Koderamango zen delitu politikoen erreforma. Ikus zehatz-mehatz PORTILLA, Guillermo: *La consagración del derecho penal...*, *op. cit.*, 9. or. eta hurrengoak.

104 Ikus, guztiengatik, BARBERO SANTOS, Marino: *Política y Derecho Penal en España*, Tuscar Ediciones, Madril, 1977, 68.

105 PORTILLA, Guillermo: *La consagración del derecho penal...*, *op. cit.*, 7.

106 Hala, 1936ko irailaren 12ko Defentsa Batzorde Nazionalaren 101. dekretuak agindu zuen eremu askatuko funtzionario guztiak nahitaez aurkeztu beharra zutela Agintaritzaren edo kategoria handiagoko funtzionarioaren aurrean, eta hori ez betetzea lanpostua berehala kentzearekin zigortuko zen; 1936ko irailaren 16ko Defentsa Batzorde Nazionalaren 108. Dekretuak legez kanpokotzat jo zituen Fronte Popularra osatu zuten erakunde guztiak eta mugimendu nazionalaren aurka zeudenak, eta haien ondasunak konfiskatzeko agindu zuen; eta 1937ko urtarrilaren 10eko Lege Dekretuak Konfiskatutako Ondasunak Administrazio Batzorde Zentralea sortu zuen, eta, horren bitartez, matxinatuen aurka egin zuten era guztietako erakundeen eta pertsonen ondasunak konfiskatu zituzten.

107 DEL AGUILA TORRES, Juan José: «La represión política a través de la jurisdicción de guerra y sucesivas jurisdicciones especiales del franquismo», *in* Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea 1. zenbakia, berezia (2015), 213. or. eta hurrengoak. (<http://e-revistas.uc3m.es/index.php/HISPNOV/issue/archive>)

108 Gerra Zibilaren aldirian funtsean Justizia Militarreko Kodea, 1890eko irailaren 27ko EDz onartua; Itsas Armadaren Zigor Kodea, 1888ko abuztuaren 24koa; Itsas Armadako Auzitegien Antolamenduaren eta Eskudantzien Legea, 1894ko azaroaren 10ekoa; eta Itsas Armadako Prozedura Militarren Legea, 1894ko azaroaren 10ekoa. Arau multzo hori, azkenik, bateratu egin zen 1945eko uztailaren 17ko Justizia Militarreko Kode berrian. Ikus ANDRES LASO Antonioni: «Legislación penal, procesal penal y penitenciaria tras la guerra civil española», *in* Revista jurídica de Castilla y León 35 (2015), 13.

109 DEL AGUILA TORRES, Juan José: «La represión política...», *op. cit.*, 214. or. eta hurrengoak.

110 Aztergai honi dagokionez, 1937ko ekainetik aurrera ekin zitzaizkion, Bilbo erortzearekin batera, zenbait espetxe eta kontzentrazio-esparrutan zeuden euskal herritarren aurkako gerra-kontseilu gehieneri. Legeria frankistak honako hau jasotzen zuen: «...armadak azken uztailaren 17an armak hartu zituen unetik egitatez eta zuzenbidez bereganatu zuen botere legitimoa, bai haren jatorrian bai betearazpenean, eta, ondorioz, matxino bihurtzen ditu mugimendu horren aurka dauden guztiak...». Horregatik, akusatuen aurkako akusazio arruntak «matxinada militarreko» ustezko delitua, «matxinadari laguntzea» eta antzeko beste tipologia batzuk ziren. Ikus COLLADO QUEMADA, Raquel: *Colonia penitenciaria de El Dueso (Santoña). Papel político-penal durante la guerra civil y el franquismo (1937-1975)*. Doktorego-tesi argitaragabea, Valladolideko Unibertsitatea, 1992, 244. Hemen aipatutako testua: SÁNCHEZ RECIO, Glicerio: *De las dos ciudades a la resurrección de España. Magisterio pastoral y pensamiento político de Enrique Pla y Deniel*, Valladolid, Ámbito, 1995, 88.

111 Besteak beste, 1970eko Burgosko Gerra Kontseiluak, ETAko kideen aurkakoak; 1974koak Salvador Puig Antich eta Heinz Chezen aurkakoak; 1975ekoa, non bost heriotza-zigor eman zituzten (Baena, Sánchez Bravo, García Sanz, Paredes Manot –Txiki– eta Otaegi). Ikus zehatz-mehatz DEL AGUILA TORRES, Juan José: «La represión política...», *op. cit.*, 217. Egile honek dio gerra-jurisdikzioari, neurri batean, 1977ko urtarrilera arte eutsi zitzaiola, hau da, terrorismo-delituen eskumena Auzitegi Nazionalaren esku utzi zen arte, Ordena Publikoko

Jurisdikzio hertsiki militarraz gain, jurisdikzio bereziak ere kontuan hartu behar dira, eta, bereziki, bai 1939ko otsailaren 9ko Erantzukizun Politikoen Legearen bidez sortutakoa¹¹², zigor ekonomikora bideratuagoa, bai 1940ko martxoaren 1eko Masoneriaren eta Komunismoaren Errepresioari buruzko Legeak eraturakoa, zeinak 12 urte eta egun batetik 30 urtera arteko espetxe-zigorak biltzen zituen¹¹³.

Hori zen, horrenbestez, Estatuan zegoen lege-egoera, zeina Euskadin ere aplikatu zen¹¹⁴. Testuinguru horrek biztanleriaren sektore handien giza eskubideen urraketa sistematikorako egiazko estatu-politika bat finkatzen lagundu zuen, jarraian adieraziko den bezala.

2.4.2 Kategorien zerrenda: Terminologiaren erabilera, giza eskubideen nazioarteko zuzenbidearen araberakoa.

Txosten honetan aurkeztuko diren giza eskubideen urraketak identifikatzeko terminologiaren erreferentziako iturri nagusia nazioarteko zuzenbide penalean dago, eta, zehazki, Erromako Estatutuaren 7. artikuluan¹¹⁵ eta Auzitegiko krimenen elementuen dokumentuari dagozkionetan¹¹⁶.

Giza eskubideen nazioarteko zuzenbidea, 1945ean Nazio Batuak eratu zirenez geroztik, eta II. Mundu Gerraren ondoren –eta horri erantzunez–, sendotuz joan den ordenamendu juridikoaren –eta zehazki nazioarteko zuzenbide publikoaren– sektore bat da¹¹⁷. Giza eskubideen nazioarteko zuzenbideak biltzen dituen urraketan eremua, baita haren bertsio nuklearranean ere, oraindik gehiago zehaztu eta murriztu ahal da, jokabide larriaren batzuk bakarrik biltzeko, nazioarteko zigor-zuzenbidearen ikuspegiarekin elkartzeko bada. Izan ere, nazioarteko zigor-zuzenbideak erreferentzia egiten die, duten larritasunagatik, nazioarteko arauen arabera erantzukizun penal indibiduala sortzen duten jokabideen debekuei¹¹⁸. Giza eskubideen urraketa guztiek ez dute nazioarteko erantzukizun penal indibidualik sortzen halakoak egiten dituztenengan, baizik eta larriak, sistematikoak eta masiboak izateagatik nazioarteko krimen izan daitezkeenek bakarrik, hala nola genozidio-delituek, gizadiaren aurkako krimenek eta gerra-krimenek, besteak beste. Azken horiek, aldi berean, nazioarteko

---

jurisdikzioa ordezkatu eta OPE eta OPA indargabetuta, 1977ko urtarrilaren 4ko 1., 2. eta 3. Errege Lege Dekretuen bitartez.

112 Estatuko Aldizkari Ofiziala, 44. zenbakia, 1939ko otsailaren 13koa, 824-847. II. Errepublikaren zilegitasuna babestu zuten guztien aurkako errepresioa legeztatu zuen lege horrek. Lege hori 1942ko otsailaren 19ko Erantzukizun Politikoen Legearen bidez aldatu zen, zeina 1966ra arte egon zen indarrean. Iturria: 1939ko otsailaren 9ko Erantzukizun Politikoen Lege Osagarria, zehapen ekonomikoaren eraginkortasunari dagokionez (Estatuko Aldizkari Ofiziala, 278. zenbakia, 1940ko urriaren 4koa, 6.870-6.872) / Erantzukizun Politikoen Erreformari buruzko Legea (Estatuko Aldizkari Ofiziala, 66. zenbakia, 1942ko martxoaren 7koa, 1.646-1.653).

113 Estatuko Aldizkari Ofiziala, 62. zenbakia, 1940ko martxoaren 02koa, 1.537-1.539. Zabal aztertu dute hauek: ALVARO DUEÑAS, Manuel: «Por ministerio de la ley y voluntad del caudillo». *La jurisdicción especial de responsabilidades políticas (1939-1945)*, Politika eta Konstituzio Ikasketen Zentroa, Madril, 2006, *passim*; eta PORTILLA, Guillermo: *La consagración del derecho penal...*, *op. cit.*, *passim*.

114 Ez dago araudiaren xehetasun guztiei heltzerik, baina adierazi behar da, zehaz-mehatz azaltzeko asmorik gabe, preso errepublikanoak, gainera, diktadura frankistaren beste araudi edo xedapen arbitrario batzuen mende ere egon zirela, hala nola Gerra Egoeraren deklarazioaren mende, zeinak 1936ko abuztuaren 28tik 1948ko apirilaren 7ra iraun zuen; 1940ko ekaineko Legearen mende (Estatuko Aldizkari Ofiziala, 158. zenbakia, 1940ko ekainaren 6koa, 3.862-3.871), baldintzapeko askatasuna emateari buruzkoa; eta Zaintzapeko Askatasunaren zerbitzua sortzeari zegokionaren mende (Estatuko Aldizkari Ofiziala, 161. zenbakia, 1943ko ekainaren 10ekoa, 5.594-5.596.) eta beste hainbat.

115 Nazioarteko Zigor Auzitegiaren Erromako Estatutua Berresteko Tresna, Erroman egina 1998ko uztailaren 17an; BOE, 126. zk., 2002ko maiatzaren 27a.

116 Krimenen Elementu horien testua hemen jasota dago: *Nazioarteko Zigor Auzitegiaren Erromako Estatutuko Estatuaren Biltzarraren Dokumentu Ofizialak, lehen bilkura-aldia, New York, 2002ko irailaren 3tik 10era* (Nazio Batuen argitalpena, Ez saltzeko, S.03.V.2 eta zuzenketa), bigarren zatia. B. 2010eko Berrikusteko Konferentzian hartutako Krimenen Elementuak hemen daude jasota: *Nazioarteko Zigor Auzitegiaren Erromako Estatutuko Estatuaren Biltzarraren Dokumentu Ofizialak, lehen bilkura-aldia, Kampala, 2010eko maiatzaren 31tik ekainaren 11ra* (Nazioarteko Zigor Auzitegiaren argitalpena, RC/11).

117 Nazio Batuen Gutuna, San Frantziskon (Estatu Batuak) sinatua 1945eko ekainaren 26an, 1945eko urriaren 24an indarrean jarri baitzen, 110. artikuluaekin bat etorritik.

118 Ikus, halaber, gainerakoan, CASSESE, Antonio: *International Criminal Law*, Oxford, 2. argit., 2008, 6. eta hurrengo orriak eta *passim*.

zuzenbide humanitarioaren arau-hauste oso larriak ere badira. Nazioarteko zuzenbide humanitarioa, diziplina independente gisa, gerra-garaiko borrokak, borrokatzeko metodoak eta kategoria babestu jakin batzuk (gerrako presoak, zibilak...) mugatzen dituzten arauez arduratzen da.

Nazioarteko zigor-zuzenbidea, bere oinarritzko edukiak, prozesalak eta antolamendukoak giza eskubideen nazioarteko zigor-zuzenbidean biltzeko, nazioarteko zuzenbide humanitarioan oinarritzen da, baina baita zuzenbide nazionaletan ere, eta, horietatik abiatuta, joan dira mamitzen haren erreferentzia argienak. Horrek jada adierazten du plano ebakitzaille baten gisako lotura dagoela diziplinen artean; hori horrela, jokabide edo debeku batzuk delitu izango dira Estatu bakoitzaren planoan, eta, aldi berean, giza eskubideen nazioarteko zuzenbidearen, nazioarteko zuzenbide humanitarioaren eta nazioarteko zuzenbide penalaren urraketa ere izango dira, eta beste batzuetan, berriz, arau-hauste bakoitza ez da zertan hala izan aipatutako diziplina bakoitzean. Baina nazioarteko krimenek, hain zuzen ere, nazioarteko komunitateari eragiten dioten ondasunen aurkako eraso larrienak izanik, estatus berezia izango dute, hala nola preskribatu ezina, justizia unibertsalaren mende egotea, nazioarteko zigor-auzitegien bidez epaitu ahal izatea eta, azkenik, azterketa handiago eta zorrotzagoa giza eskubideak ikuskatzen dituzten nazioarteko erakundeetan aldetik.

Laburbilduz, nazioarteko zigor-zuzenbidearen, giza eskubideen nazioarteko zuzenbidearen eta nazioarteko zuzenbide humanitarioaren intersekzioak larritasun handieneko jokabide debekatuen eremua marrazten du, eta horrek arau-estandar bat ematen du, zeinak, txosten honen ondorioetarako, nazioarteko krimen larrienak ez ezik (genozidioa, adibidez), gizateriaren aurkako krimenak eta gerra-krimenak ere biltzen dituen. Giza eskubideen urraketek buruzko txosten bat, horrenbestez, funtsezko erreferentziatzat urraketek multzo larriena hartuta diseina daiteke, eta aipatutako diziplinen terminologia erabil daiteke haiek era konbentzional batez identifikatzeko.

Soldadu frankistek gerra zibilean eta gerra irabazi zutenek ondoren egindako krimenak ez dira gertaera bakanak edo deskontrolatuak gerrako edo gatazka osteko testuinguru batean, baizik eta, iturri historikoen ebidentziari jarraikiz, «populazio zibilaren aurkako erasotzat» jo daitezke 1998ko Erromako Estatutuaren 7. artikulua zentzu materialean, hau da, honen barruan sartutako krimentzat jo daitezke:

«(...) 1. lerrokadaren aipatutako egintzak [hilketa, sarraskia, esklabotza, deportazioa, espetxeratzea...] populazio zibilaren aurka askotan gauzatzea dakarren jokabide-ildoan, Estatu batek edo erakunde batek eraso hori egiteko ezarritako politikari jarraikiz edo politika hori sustatzeko»¹¹⁹.

119 7. artikulua. Gizateriaren aurkako krimenak

1.- Estatutu honen ondorioetarako, «gizateriaren aurkako krimentzat» hartuko da honako egintza hauetako edozein, baldin eta populazio zibilaren aurkako eraso orokor edo sistematiko baten parte gisa egiten bada, eta eraso horren jakitun izanik:

- a) Hilketa
- b) Sarraskia
- c) Esklabotza
- d) Biztanleen deportazioa edo lekualdaketa behartua
- e) Espetxeratzea edo askatasun fisikoaren bestelako gabetze larria, nazioarteko zuzenbidearen oinarritzko arauak urratuta
- f) Tortura
- g) Bortxaketa, sexu-esklabotza, prostituzio behartua, haurduntza behartua, antzute behartua edo antzeko larritasuna duen beste edozein sexu-indarkeria
- h) Berezko nortasuna duen talde edo kolektibitate bat esatea, politika, arraza, nazioa, etnia, kultura, erlijioa, 3. lerrokadaren definitutako generoa direla-eta, edo nazioarteko zuzenbidearen arabera unibertsalki onartezin iritziak beste edozein arrazoi-erengatik, lerrokada honetan aipatutako edozein egintzari edo Auzitegiaren eskumenerako edozein krimeni lotuta
- i) Pertsonen desagertze behartua
- j) Apartheid-krimena
- k) Antzeko beste egintza zigagabe batzuk, nahita sufrimendu handiak eragiten badituzte edo osotasun fisikoari edo osasun mental edo fisikoari kalte larria egiten badiote

2.- 1. lerrokadaren ondorioetarako:

«Erasoaren» definizioa krimenen elementuen dokumentuaren azalpen honekin osatzen da:

«Ez da beharrezkoa egintza horiek eraso militarra izatea. Ulertzen da “eraso hori egiteko politikak” behar duela Estatuak edo erakundeak modu aktiboan sustatu edo bultzatzea populazio zibilaren aurkako era horretako eraso bat».

Horrenbestez, esan daiteke alderdi frankistaren krimenak gizateriaren aurkako krimen baten testuinguruan egin zirela; alde batera utzi behar da, halere, ez baitagokigu hemen auzi hori ebaztea, kalifikazio juridiko horrek ahalbidetu beharko lukeen gaur egun gertaera horiek giza eskubideen nazioarteko zuzenbidearen ondoriozko betebeharrekin bat etorri auzipetzea, nazioarteko zigor-zuzenbidea eta nazioarteko zuzenbide humanitarioa barnean hartuta¹²⁰.

Adierazitako guztiagatik, giza eskubideen urraketa larrienak identifikatzeko kategoria orokor hauek erabiltzea proposatzen da, baina testuan zehar, Espainiako gerra zibilari eta ondorengo errepresioari buruzko azterlan historiografikoetan tradizioz erabilitako beste hitz batzuekin konbinatu ahal izatea baztertu gabe.

a) Gizateriaren aurkako krimena, erailketarena

Kategoria honen barruan sartuko dira populazio zibilaren aurkako eraso orokor edo sistematikoko baten barruan gertatutako heriotza guztiak (gizateriaren aurkako krimenaren testuingurua: alderdi frankista), baina bereiz identifikatuko dira horiek nola egin ziren kontuan hartuta: hau da, gerra-ekintzen testuinguruan (armak baztertu dituzten gudarien aurka edo gerrako presoaren aurka egindako biziaren kontrako krimenak...) edo horietatik kanpo (frontetik urruti egindako biziaren kontrako krimenak); horiek formaltasun judizialen bat duten (gerra-kontseiluak) edo ez (judizioz kanpoko exekuzioak). Horietatik kanpo gelditzen dira, kategoria bereiz batean, eta giza eskubideen urraketatzat hartu gabe, gerra-borroken ondorioz izandako hildakoak edo alderdi errepublikanoak borroka-testuingurutik kanpo egindako bizitzeko eskubidearen urraketak.

a) «Populazio zibilaren aurkako erasotzat» hartuko da 1. lerrokadan aipatutako egintzak populazio zibilaren aurka askotan gauzatzea dakarren jokabide-ildoak, Estatu batek edo erakunde batek eraso hori egiteko ezarritako politikari jarraikiz edo politika hori sustatzeko.

b) «Deuseztatzearen barruan» bizi-baldintzak nahita inposatzea ere sartzen da; elikagaiak edo sendagaiak eskuratzen eragozteak, besteak beste, populazio baten zati bat suntsitzeko helburuarekin.

c) «Esklabotzatatzat» hartuko da pertsona baten gainean jabetza-eskubidearen ezaugarriak, edo horietako batzuk, gauzatzea, bai eta ezaugarri horiek pertsonen trafikoan gauzatzea ere, bereziki emakume eta umeei dagokienez.

d) «Populazioaren deportazio edo lekualdaketa behartutzat» hartuko da pertsonak behartuta lekualdatzea, legez dauden eremutik egotziz edo bortxazko bestelako egintzen bitartez, nazioarteko zuzenbideak baimendutako arrazoirik gabe.

e) «Torturatzat» hartuko da akusatuak zaintza edo kontrolpean duen pertsonari mina edo sufrimendu larriak nahita eragitea, fisikoak nahiz mentalak; ez da torturatzat hartuko, ordea, bidezko zehapenetatik bakarrik datorren mina edo sufrimendua, edo horien ondorio normal edo ustekabekoa dena.

f) «Haurduntza behartutzat» hartuko da indarrez haurduntutako emakume bat bidegabe konfinatzea, populazio baten osaera etnikoa aldatzeko edo nazioarteko zuzenbidearen bestelako urraketa larriak egiteko. Ez da inola ere ulertuko definizio horrek haurduntzari buruzko barneko zuzenbide-arauei eragiten dienik.

g) «Esestetzat» hartuko da nazioarteko zuzenbidea urratuta oinarritzko eskubideak nahita eta larriki kentzea, talde edo kolektibitate baten nortasuna dela-eta.

h) «Apartheid-krimenezat» hartuko da 1. lerrokadan aipatutakoen antzeko egintza gizagabeak egitea, arraza talde batek beste arraza talde baten edo gehiagoren gainean opresio- eta menderatze-erregimen instituzionalizatua duenean, erregimen horri eusteko asmoz badira.

i) «Pertsonen desagertze behartutzat» hartuko da Estatu edo erakunde politiko batek, edo haren baimen, laguntza edo onarpenarekin, pertsonak atzeman, atxilotu edo bahitzea, eta ondorengo askatasun-gabetze hori onartzeari edo pertsona horien egoerari edo lekuari buruzko informazioa emateari uko egitea, legearen babesetik kanpo luzaroan uzteko asmoz.

3.- Estatu honen ondorioetarako, ulertuko da «genero» hitza bi sexuei dagokiela, maskulino eta femeninoari, gizartearen testuinguruan. «Genero» hitzak aurrekoa ez beste adierarik ez du izango.

120 Ezaguna da auzipetze horren kontra Auzitegi Gorenak, zigor-arloko salak, hartutako jarrera 2012ko otsailaren 27ko 101/2012 zenbakiko epaian (20048/2009 zenbakiko auzi berezia). Horren arabera, Garzón epaileak gerra zibilean eta 1952ra bitarte izandako desagertze behartuengatik egindako izapidetzea «akatssez» beterik egon zen (Horren alde, argudio sendoei, guztiak CHINCHON ALVAREZ, Javier, VICENTE MARQUEZ, Lydia eta MORENO PEREZ, Alicia: «La posición del Tribunal Supremo respecto a la aplicación del derecho internacional a los crímenes del pasado en España: Un análisis jurídico tras los informes del Grupo de Trabajo sobre Desapariciones Forzadas, el Comité contra la Desaparición Forzada y el Relator Especial sobre Justicia Transicional de las Naciones Unidas», in Anuario Iberoamericano de Derecho Internacional Penal (ANIDIP), Bogotá, 2. liburukia, 2014, 66-101.

b) Gizateriaren aurkako krimena, behartutako desagertzearena

Kategoria honen barruan sartzen dira atxilotu eta/edo gerra-gatazkaren barruan preso hartu ondoren gaur egun oraindik non dauden ez dakigun pertsona guztien kasuak.

c) Gizateriaren aurkako krimena, presoaldiarena edo askatasun fisikoaz gabetzekoa

Gerra-kontseiluek ebatzitako askatasun-gabetze arbitrario eta bidegabe guztiak biltzen ditu, dela espetxeetan, dela kontzentrazio-esparruetan, langileen batailoietan, diziplina-batailoietan, zigor-kolonietan eta beste.

Espetxeratze edo atxilotze arbitrario gisa ere jasotzen dira herri-epaitegiek egindakoak, baina ez gizateriaren aurkakotzat.

d) Gizateriaren aurkako krimena, pertsekuzioarena: garbiketak

Lan honen ondorioetarako, inhabilitazioak eta/edo lanbidean legez jarduteko ahalmena kentzea jasoko dira, bai funtzio publikoan bai arlo pribatuan, behin betikoak edo aldi batekoak izan, diskriminazio funtsean ideologikoko estatu-politika baten parte izan baitziren, eta, gainera, bestelako krimen larri batzuei lotuta ere egon ziren. Estatu-politika edo jokabide-ildo sistematiko hori aipatutako garbiketetatik harago doa, eta baliteke etorkizunean eseste-delituaren beste modalitate batzuen modura ikusia izatea, baita kategoria orokor ireki eta biltzaile gisa ere¹²¹.

2.4.3 Azken gogoeta

Aurretik adierazitako kategoriek gauza on bat dute: «gauzei beren izenez deitzen» diete. Azkenik, Zuzenbidearen eboluzioak berak sortu ditu larritasun handieneko masa-krimenen fenomenoak identifikatzeko hitz zehatzak, eta horien artean daude alderdi matxinatuak Gerra Zibilean eta gerraostean etsaia deuseztatzeko bere plan aitortuaren arabera egindakoak.

Hori bai, Espainiako gerra zibilean eta horren ondoren (1950era bitarte, lehen aldi honetan) izandako judizior kanpoko exekuzioak, lesio larriak, torturak, tratu txarrak, diskriminazio sistematikoa eta eseste ideologikoa, garbiketak, ondasunen desjabetzea eta gainerako jokabide kriminalak kategorizatzeke orduan, nazioarteko zuzenbide humanitariora (NZH), giza eskubideen nazioarteko zuzenbidera eta nazioarteko zigor-zuzenbidera (NZZ) jo da, zentzu mugatuan bada ere. Jakina da arau-corpora horiek gatazkaren garaian (1936-1939) garapen-egoera askoz eskas eta mugatuagoa zutela gaur egun baino. Espainiako Gerra Zibilaren ondoren garatu ziren 1949ko Genevako Hitzarmenak, NZHaren estandarrek estatu barneko gatazka armatuetara zabaltzeko aukera, Giza Eskubideen Adierazpen Unibertsala (1948) eta estandarren ondorengo implementazioa (1966ko Itunak), nazioarteko zigor-zuzenbidearen esku-hartzea (Nazioarteko Auzitegi Militarrak: Nurenberg -1945- eta Tokio -1946-) eta haren finkapena (1990eko hamarkadatik aurrera: Jugoslavia ohiako Ad Hoc Nazioarteko Zigor Auzitegia -1993-; Ruandarako Nazioarteko Zigor Auzitegia -1994-; Nazioarteko Zigor Auzitegi Iraunkorra ezartzeko Erromako Estatutua -1998- eta abarrak). Horrenbestez, horiek juridikoki ezin dira hartu NZParen krimentzat, NZHaren urraketa larritzat edo giza eskubideen nazioarteko eskubidearen urraketa larri eta agerikotzat (sistematikoak eta masiboak barne) ñabardurarik gabe eta ondorio guztietarako, baliok auzipetzeren baterako barne. Baliagarria da, ordea, arau-gorputz horien krimen larrienen eta urraketa handien balorazioaren oraingo egoera gerra zibilaren eta haren ondorengo garairean gainera proiektatzea, era horretan halakoen izaera zuzenbidearen aurkakoa eta justiziarren zentzu ororen aurkako subertsio-izaera jasota gera dadin, eta horretan oinarrituta, bidezko

¹²¹ Eseste-delituaren definizioa (Erromako Estatutuaren 7.2.g artikulua), behin testuingurua egiaztatuta, honela zehazten da: nazioarteko zuzenbidea hautsiz, oinarritzko eskubideez nahita eta era larrian gabetzea, baldin eta gizateriaren aurkako edo Auzitegiaren esku-meneko beste krimen batzuei lotuta gertatzen bada.

kontakizuna eraiki ahal izateko, zoru demokratikoa ezartzeko eta etorkizunean ez errepikatzeke bermeak edukitzeke.

Aurretik adierazitakoak eragina du matxinatuek errepublikaren aurka etsaia deuseztatzeko estatu-politika gisa planifikatutako jarduna, aldaerak aldaera, gerra-krimen edo gizateriaren aurkako krimetzat hartzeko garaian. Eta hori gerra zibilak iraun bitartean zein haren ostean. Egia da nazioarteko zuzenbidearen eboluzioa dela eta, 1936tik 1960ko hamarkadara bitarte, eta batez ere 1970eko hamarkadan, denboran aurrera egin ahala, orduan eta erraztasun handiagoa eta zoru juridiko handiagoa dagoela adierazitako arau-gorputz horien hedapena gero eta handiagoa oinarritzeko.

Eta horrek berdin balio du borrokan hildakoen balorazioa egiteko, zeina ondoren bereziki azalduko baita.

Espainiako gerra zibila hasita, gatazka armatu batean (-barnekoa, estatu barnekoa- baina gatazka armatua azken batean) gerran aurrez aurre jarri ziren bi alderdi eratu ziren; hau da, *de factoko* egoera bat sortu zen, non elkarren kontra indarra erabiltzen hasi ziren indar armatu antolatutako zeuden. *De facto*, gaur egungo ikuspegitik esango litzateke barneko gatazka armatu bat zela, eta bertan nazioarteko zuzenbide humanitarioa (mugatua¹²²) aplikatu daiteke, nahiz eta une hartan, 1936an, nazioarteko zuzenbidearen eboluzio-egoerak, konbentzionalak (ez zeuden oraindik 1949ko Genevako Hitzarmenak) zein ohiturazkoak, bere aplikazio-eremutik kanpo utzi ohi zituen nazioartekoak ez ziren gatazka¹²³.

Ondorio guztietarako gatazka armatutzat hartuta, aurrez aurre dauden alderdiek borrokalariaren estatutua eska dezakete beren indar armatuentzat edo baliokideentzat, eta babestutako pertsonen babesa aplikatzen zaie. Beste hitz batzuek esanda, badago borrokatzeke eskubidea, horrek erantzukizun penalik ekarri gabe, barneko zigor-arloko ordenamenduaren aplikazio arrunta bertan behera utzita. Eta hori matxinatuen indarrentzat zein errepublikanoentzat.

Nazioarteko zuzenbide humanitariotik beretik harago doan ikuspegitik, ordea, argudiatu ahal eta behar da indar errepublikanoek eta haietako borrokalariak indarrean zen legezkotasunaren alde egin zutela eta, ondorioz, -haietako soldaduak eta borrokan hildakoak- legezkotasun demokratikoaren aldeko borrokalariak/hildakoak dira, eta matxinatuak, aldez, demokraziaren aurka altxatu eta borrokatu ziren borrokalariak/hildakoak izango lirateke.

Matxinatutako borrokalari hilek, errepublikaren aurka altxatutako indarrek guda irabazi zuten eta beren legezkotasuna diktadura luze baten bitartez ezarri zuten, ohorezko tratamendua jaso zuten eta haien jarduna goraiatu zen: heroi gisa. Eta hori ondorio guztiekin, hau da, hilobiratze duina izateko eta hilotzak aurkitzeko behar besteko ahalegina egiteko. Hildako errepublikanoak, ordea, nazioarteko zuzenbide humanitarioaren kontra (testuinguru hartan indarrean zegoela ulertuz gero) edo errepublikaren legezkotasun arruntaren eta giza eskubideen nazioarteko zuzenbidearen kontra edozelan ere (orduan indarrean zegoela ulertuz gero¹²⁴), nolabaiteko alderantzizko zuzenbidez baliatuta, erreboltari, matxino eta traidoretzat hartu zituzten, eta, ondorioz, pertsona-duintasunean gaizki tratatuak izan ziren borrokalariaren estatutua erabiltzeagatik. Biziei eta bizirik iraun zutenei emandako tratatu txar hori giza eskubideen askotariko urraketa larrietan gauzatu zen, bai eta nazioarteko zigor-zu-

122 1949ko Genevako Hitzarmenaren 3. artikulua komuna; 1977ko II. Protokoloa, Genevako Hitzarmenarako Gehigarria; 2005eko III. protokoloa, enblemaren erabilerari buruzkoa; 1954ko Hagako Hitzarmena, kultura-ondasunei buruzkoa.

123 Hori horrela, matxinatuen jardunari matxinada-, sedizio- eta traizio-delituak egotz dakizkioke, dagozkien korrelatiboak barne, aplikatu beharreko barneko ordenamendu juridiko-penalarekin bat etorritik (jurisdikzio militarra, arrunta...).

124 Legezkotasun juridiko-penal berri bat atzerako eraginez aplikatzea giza eskubideen nazioarteko zuzenbidearen zigor-arloko legearen atzerako eraginik ezaren oinarritzko printzipioaren urraketa larria da (legezkotasun-printzipioa). Urraketa hori lotuta dago, gainera, bidezko epaiketa baterako berme penalei.

zenbideko krimenetan ere (langile-batailoak –esklaboak–, espetxeratzea, tortura, ondasunen desjabetzea, isunak eta errepresalia ekonomikoak, barneko erbesteratzeak Espainiako beste eremu geografiko batzuetara, garbiketak... baita judizioz kanpoko exekuzioak ere, tortura...), baina hildakoei dagokienez, era berean, erakundeen tratu txar sistematiko eta kolektiboa egon zen, eta horrek eragotzi egin zuen hilotzak non zeuden jakitea (bide-bazterretan jaurtiak eta ezkutatuak), nazioarteko zuzenbide humanitarioa urraturik.

Horren guztiaren ondorioz, demokraziaren aldeko borrokan hil ziren borrokalarietatik erreparazioa eskatzeko nahi legitimoa dago, hil ziren borrokalari matxinatuen kasuan ez dagoena, eta, horregatik, izaera ezberdina dute (estatusa) haien egoera bidegabea baieztatzeke orduan, alde batera utzita hiltzea, berez, ez dela nazioarteko zuzenbide humanitarioaren urraketa. Ondoren eman zitzaien tratamendua da, oro har, gaur egungo ikuspegitik, nazioarteko zuzenbide humanitarioa urratzen duena (non zeuden sistematikoki ezkutatzea), baita giza eskubideen nazioarteko zuzenbidea ere (haien ohoreari irainak eta kalumniak egitea, eta haien duintasunaren eta osotasun moralaren aurkako atentatuak, bai eta zigor-arloko atzerako eraginik ezaren printzipioaren urraketa ere –matxinada eta sedizioko krimenak egotzi, eta halakotzat tratatuak– indarrean zegoen ordena demokratikoa defendatzeagatik).

Azkenik, komeni da adieraztea oso ezaguna dela errepublikaren aldekoek giza eskubideen urraketak eta krimen larriak egin zituztela; horien berri jaso zuten, eta berrogei urtean, haien biktimei arretoa, aitortza eta omenaldi ofiziala eman zitzaienten, erregimen diktatorialaren zerbitzurako propaganda-tresna modura. *Auzi Orokorra*¹²⁵ aipatzea besterik ez dago.

Egia ere bada, PRESTONek adierazi bezala, alderdi kuantitatibotik harago¹²⁶, alderdi errepublikanoan gertatu ziren giza eskubideen urraketak, frankistarenean izandakoak ez bezala, ez ziren plan sistematiko baten ondorio izan, aitzitik baizik, agintariek horiek eragozteko egingdako ahaleginen kontra gertatu ziren, oro har, kontrol eraginkorrik ezaren ondorioz¹²⁷. Alde kualitatibo handia da hori. Gerra zibila irabazi zutenen giza eskubideen urraketa *sistematikoak*, ordea, etsaia deuseztatzeko estatu-plan landu baten emaitza izan ziren¹²⁸. Plan horrek gerraren ostean ere iraun zuen diktaduraren 40 urtean, non, zoritxarrez, denbora sobera egon zen errepresio erak aldatuz eta eraldatuz joateko, eta egindako bidegabekeria guztien zigorgabetasuna eta memorizidua ziurtatuz joateko. Horregatik, hain zuzen ere, txosten honen dena bilduko du giza eskubideen urraketa larri guztien berri jasotzeko orduan, baina ahalegin berezia egingo du, alderdi frankistari leporatutakoei dagokienez, behar den egiari buruzko politika laguntzeko oinarriak jartzen saiatzeko, gaur egun oraindik ezezaguna baita azken horren errealitate osoa. Errealitate hori ezkutatuta, isilduta eta/edo erregimenak eta haren jarraitzaileek, bai diktadorea hil zen arte, baita gerora ere, demokraziarako trantsizioaren bidez helarazitako eragozpenen bitartez, jarri ahal izan zituzten zailtasun eta oztopo guztiez inguratuta baitago (amnistiak, isiltasun- eta ahaztura-itunak, erregistroetara jotzea galaraztea, inertzia judizialak...).

125 Prozesu judizial luze bat izan zen, eta haren izen osoa hauxe zen: *Eremu gorriko delitu-ekintzen eta bizitzako bestelako alderdien informazio-auzi orokorra, 1936ko uztailaren 18tik askapenera arte*. Auzi horri jada ekin zioten iparraldean 1937an konkistatu zutenetik, baina 1940ko apirilaren 26ko Dekretuaren bidez formalizatu zen, Auzitegi Goreneko Fiskaltzak errepublikanoen delituei buruzko informazioa biltzeko agindua jaso baitzuen, eta biltzeko lan horrek 1960ko hamarkadara arte iraun zuen. PRESTON, Paul: *El Holocausto español. Odio y exterminio en la guerra civil y después*, Martínez Muñoz, Catalina eta Velázquez Nacarino, Eugenia (itzul.), Debate, Villatuerta, 2011, 651. or. eta hurrengoak.

126 PRESTON, Paul: *El Holocausto español...*, op. cit., 23, lanean adierazten da matxinatuen errepresioa gutxi gorabehera hiru aldiz handiagoa izan zela eremu errepublikanoan izan zena baino.

127 PRESTON Paul: *El Holocausto español...*, op. cit., 20, «(...) la caótica violencia del otro bando tuvo a pesar de las autoridades republicanas, no gracias a ellas».

128 PRESTON Paul: *El Holocausto español...*, op. cit., 18, Molaren hitz hitzeko hitzak aipatzen ditu: «Eliminar sin escrúpulos ni vacilación a todos los que no piensan como nosotros» (Deuseztatu, eskrupulu eta zalantzarik gabe, guk bezala pentsatzen ez duten guztiak).

3. Emaitzak

Hasieratik esan den bezala, ahaleginak 1936tik 1945era bitartean izandako hildakoen kategoria ikertzeraz bideratu dira nagusiki, artxiboetan egindako kontsultak, aurretik zehaztuak, abiapuntutzat hartuta, eta horri buruz dagoen bibliografiaz lagunduta. Ikerketa horren guztia-
ren emaitza datu-base batera irauli da.

Halaber, ikerketaren ondorioz ematen diren zenbakiak dokumentuetan oinarrituta daude, baina ekarpen berrietara zabalik daude. Ezin da inoiz kopuru itxiez hitz egin hildakoei dagokienez; izan ere, beti gerta liteke Espainiako Gerra Zibilaren eta errepresio frankistaren inguruko artxibo-funts berriak kontsultatzea, eta etorkizunean ahozko iturrietan oinarritutako ikerketa berriak egitea edo senideekin elkarlanean aritzea.

Hori horrela, jarraian hamaika atal aurkeztuko dira Gerra Zibilean eta lehen frankismoan hildakoak sailkatzeko. Matxinatuek eragindako hildako biktimen atalean honako azpi-atalak daude: bonbardaketa matxinatuetan hildakoak; Gerra-kontseiluak hildakoak; matxinatuek judizioz kanpo exekutatuak; preso egonik hildakoak; nazien kontzentrazio-esparruetan hildakoak; gudan hildako gudari eta milizianoak. Bestetik, Errepublikanoak eragindako hildako biktimen atalean beste hauek: bonbardaketa errepublikanoetan hildakoak; Euzkadiko Herri Auzitegiaren epaiz hildakoak; errepublikanoek judizioz kanpo exekutatuak eta gudan hildako matxinatuak. Horiei guztiei Nazioarteko Zuzenbide Penalak heriotza-kausari ematen dion sailkapena esleitzen zaie, betiere kausa hori giza eskubideen nazioarteko zuzenbidean islatzen bada.

3.1 Matxinatuek eragindako hildakoak

3.1.1 Bonbardaketa matxinatuetan hildakoak

Batez ere, populazio zibil ez- borrokalariaren aurkako hegazkinen, itsas indarren eta artilleriaren bonbardaketen ondorioz hildakoak dira. Nazioarteko zigor-zuzenbidearen arabera, gizateriaren aurkako erailketa-krimenaren kategoria dagokio.

Euskadin, aireko gerra oso goiz hasi zen, zehazki, 1936ko uztailaren 22ko Otxandioko bonbardaketarekin; horrek 60 hildako eragin zituen. Aginte matxinatuarentzat, bonbardaketak ez ziren helburu militarretara mugatu behar; izan ere, uste zuen helburu estrategikoetara eta biztanleria zibilera hedatu behar zirela, suntsipen materialik handiena eragiteaz gain, beldurra eragiteko. Beldurra arma psikologiko oso indartsua zen, arerioaren guda-taldeen morala hausten zuelako eta ikara-sentimendua sorrarazten zuelako biztanleen artean.

Bonbardaketa matxinatuak hiru fase bereizi hauetan bana daitezke: Lehenengo fasea 1936ko udakoa da, hau da, uztailaren 18ko altxamendua eta berehala gertatu zena; hala, Otxandioko gertakariak gain, fase hau Gipuzkoaren konkistan zentratu zen, batez ere, Irungo guduari eta Donostia hartzeari dagokienez, hain zuzen ere, iraileko lehenengo bi astetan gertatu zirenak. Xabier Irujoren arabera¹²⁹, aldi horretan, aire armada matxinatuaren 71 operazio egin ziren.

Bigarren fasea udazkena eta negua bitartean garatu zen, zehazki, Donostia hartu zenetik 1937ko martxoaren 31ra arte; fase horretan, 183 bonbardaketa-operazio burutu ziren. Horiek, funtsean, irailaren eta abenduaren artean gertatu ziren; izan ere, urtar-
rrila eta martxoa bitartean, eguraldia kaxkarra zen eta, hortaz, bonbardaketen kopurua nabarmen murriztu zen.

---

129 *Bombardeos en Euskadi 1936-1937*, Gernikako Bakearen Museoa Fundazioa, 2017, pp. 10-17.

Zalantzarik gabe, hirugarren fasea odoltsuena izan zen eta martxoaren 31tik Bizkaiko lurralde historiko osoa hartu arte garatu zen. Aire armada frankistaren 695 operazio; horien mugarririk tragikoenak Durangoko eta Gernikako bonbardaketak izan ziren.

Laburbilduz, aireko guda-zelaia bando matxinatuak menderatu zuen nabarmen, aire armada alemanaren eta italiarraren laguntza erabakigarriarekin. Gerra Zibilean zehar, Euskadin, bonbardaketa matxinatuak areagotu ziren eta funtsezko elementua izan ziren frankistek iparraldeko frontean garaipena lortzeko.

Ikerketatik ondorioztatzen denez, guztira bonbardaketen ondorioz hildakoak 1.361 dira, horietatik 110 identifikatu ezin izan direnak. Azpimarratu behar da erregistratutako pertsonen zerrenda dela, eta ez bonbardaketa horietan hildako pertsonen guztizko kopurua. Euskadiko Gobernuak 1937ko ekainean egindako zerrendak, soilik apirilko matxinatuen hegazkinen erasoaldietan, 2.445 heriotza eragin zituztela zerrendatu zuen. Bestalde, garrantzitsua da kontuan izatea zerrenda horren arduradunek ohartzarazi zutela gutxienekoen zifrak zirela; izan ere, erreskatatu ezin izan ziren gorpuak ez ziren inoiz erregistratu, eta, beraz, ez ziren zerrenda horretan sartu. Hala, geroagoko ikerketek erakutsi dute Eusko Jaurlaritzak eman zituen kopuruak baxuak zirela Durango, Gernika edo Otxandioko kasuetarako.¹³⁰

Bonbardaketa gehienak Bizkaian izan ziren, eta lurralde historiko horretako biztanleak izan ziren hildako gehienak. Bonbardaketa horietan 833 gizonetako eta 527 emakumezko hil ziren, baita generoa identifikatzea ezin izan den pertsona bat ere.

Bonbardaketeta matxinatuetan hildakoak. Sexuaren arabera.	Zenbat
Gizonak	833
Emakumeak	527
Ezezaguna	1
GUZTIRA:	1.361

Bonbardaketeta matxinatuetan hildakoak. Lurralde Historikoaren arabera.	Araba	Bizkaia	Gipuzkoa	Beste batzuk eta ezezaguna	Guztira
	10	1.186	61	104	1.361

3.1.2. Gerra-kontseiluak exekutatutakoak

Judizioz kanpoko errepresioa apurka-apurka ordeztu egin zen “legezko” errepresio batekin, besteak beste, arrazoi hauengatik: altxamendu militarren porrot partziala; gerra-fronteen egonkortzea; neguaren helduera eta kolpea justifikatzeko eta nazioarteko iritzi publikoaren aurrean ordena militar berria zilegi egiteko nahia.

Hala, 1937ko hasieratik, eskala handiko errepresioa premiazko prozesu sumarisimoen bitartez bideratzen hasi zen. Arerioaren aurkako errepresioa legeztatze prozesu horrek gerra-kontseiluen jardura handia eragin ez ezik, espetxe-sistema erraldoia ezartzeko eskatzen zuen (atxiloketa-zentroak, espetxeak, espetxe-koloniak, kontzentrazio-esparruak...), Sistema

¹³⁰ Xabier Irujok erreferentzia eta testigantza ugari biltzen ditu, bere lanetan, Gernikako bonbardaketan mila hildako baino gehiago izan zirela aipatzen dutenak, eta biktima horiek ez ziren inoiz artxiboetan erregistratu. Kontsultatu besteak beste, IRUJO, Xabier: Gernika. 26 de abril de 1937, Barcelona, Crítica, 2017, 181-201 orr.; La verdad alternativa. 30 mentiras sobre el bombardeo de Gernika, Donostia, Txertoa, 2017, 165-174 orr.; Bombardeos en Euskadi 1936-1937, Gernikako Bakearen Museoa Fundazioa, 2017, 193-216, orr.

hori presoak zigortzeko, kontrolatzeko eta berriz hezteko diseinatuta egon behar zen¹³¹.

Arabako altxamendu frankistak garaitu zuen eta, gainera, Gipuzkoaren zatirik handiena 1936ko irailean konkistatu zen. Horregatik, lehenengo hilabeteetan, judizioz kanpoko errepresio-kasu ugari egon ziren, zehazki, auzitegi militarrek eratu ziren arte. Hala eta guztiz ere, Bilbo erori zenerako, 1937ko ekainaren 19an, "legezko" errepresio-makineria frankista koipetuta zegoen. Hortaz, gerra-kontseiluaren exekuzio-kasuak askoz ugariagoak izan ziren Bizkaian beste bi lurralde historikoetan baino.

Euskal herritarrei dagozkien gerra-kontseiluak Ipar-mendebaldeko Eskualde Militarreko Bitarteko Artxibategian (AIRMN) daude. Aranzadi Zientzia Elkarteko ikertzaileek 2006 eta 2007 artean Araban, Bizkaian, Gipuzkoan, Burgosen, Logroñon eta Kantabrian jardun zuten auzitegiei zegozkien espedienteak berreskuratu zituzten, auzipetze bakoitzaren lehen orrialdearen eta epaien argazkiak eginez (150.000 argazki inguru); auzitegi horietan epaitu zituzten euskal herritar gehienak. Ondoren, irudi horiek datu-base batera irauli ziren (55.546 izen guztira).

Hori horrela, ikerketa-lan honetan informazio hori berrikusi da, Euskadin bizi ziren herritarren aurkako heriotza-zigorra eman zuten epai guztiak biltzeko.

Epai judiziala emanda exekutatu zituzten 991 lagunen berri jaso da, 18 emakume eta 973 gizon. Horien artean daude, batetik, EAEn fusilatutako guztiak, eta, euskaditik kanpo, heriotza-zigorra ezarrita hil zituzten euskal herritar guztiak. Gizateriaren aurkako hilketakrimenaren kategoria dagokie horiei.

Gerra-kontseiluak Exekutatutakoak. Sexuaren arabera.	Zenbat
Gizonak	973
Emakumeak	18
GUZTIRA:	991

Gerra-kontseiluak Exekutatutakoak. Lurralde Historikoaren arabera.	Araba	Bizkaia	Gipuzkoa	Kantabria	Beste batzuk	Guztira
	29	544	92	113	213	991

3.1.3 Matxinatuek judizioz kanpo exekutatutakoak

Alderdi frankistak epai judizialik gabe egindako fusilamenduak jorratu dira atal honetan, «paseatuak» izenarekin ezagutzen direnak, alegia. Nazioarteko zigor-zuzenbidearen arabera, gizateriaren aurkako desagertze behartuko krimenaren kategoriari dagokio.

Judizioz kanpoko errepresio frankista, hau da, arautu gabekoa, batez ere, 1936ko uztaileko altxamendu matxinatuaren osteko lehenengo hilabeteetan gertatu zen. 1937ko hasieran, auzitegi militarrek eratzen hasi ziren eta prozesu sumarisimoak burutzen hasi ziren. Horrela, "legezko" errepresio-makineria frankista koipetzen hasi zen; horregatik, judizioz kanpoko exekuzioak oso ugariak izan ziren estatu-kolpeak garaitu zuen lurraldeetan edo hurrengo hilabeteetan frankisten eskuetan erori ziren lurraldeetan.

Euskadiren kasuan, premisa horiek kontuan hartuz, errepresio-mota hori askoz ugariagoa

131 ZUBIAGA ARANA, Erik: "Ley de guerra: La jurisdicción militar de posguerra en Bizkaia (1937-1945)", *Sancho El Sabio: revista de cultura e investigación vasca*, nº 1 extra (2018), pp. 147-175.

izan zen Araban eta Gipuzkoan Bizkaian baino; izan ere, Bizkaia konkistatu zenerako, baze-
goen abian errepresio frankista arautua.

Ahozko iturriez baliatu diren tokiko ikerketetan egiaztatu den bezala, judizioz kanpo exeku-
tatuaren kopurua zehaztugabe dago erregistro zibiletan edo parrokia-liburuetan jaso gabe,
edo, jasota daudenean, heriotzaren egiazko zergatia ezkututzen duten kontzeptu batzuen
barruan daude, eta horrek asko zailtzen du ikertzailearen lana. Horregatik, kasu horietan
oso beharrezkoa da ahazko iturriak kontsultatzea.

Horrenbestez, eta alderdi argitu arte, erabilgarri dauden artxiboetan eta bibliografian egin den
ikerketaren ondorioz, 1.155 lagun fusilatu zituzten judizioz kanpo, horietatik 54 ezezagunak
izanik. 42 emakumeak dira eta 1.113 gizonak.

Matxinatuek judizioz kanpo exekutatutakoak. Sexuaren arabera.	Zenbat
Gizonak	1.113
Emakumeak	42
GUZTIRA:	1.155

Matxinatuek judizioz kanpo exekutatutakoak. Lurralde Historikoaren arabera.	Araba	Bizkaia	Gipuzkoa	Beste batzuk eta ezezaguna	Guztira
	203	59	537	356	1.155

3.1.4 Preso egonik hildakoak

Lurraldeak konkistatu ahala, agintaritzak frankistek atxiloketa ugari egiten zituzten eta,
horren ondorioz, espetxe-zentroak txiki geratu ziren. Hortaz, atxiloketa-zentroak, es-
petxeak eta presoentzako kontzentrazio-esparruak inprobisatu behar izan ziren, preso
ugariak hartu ahal izateko. Horrela, besteak beste, eraikin hauek erabili ziren espe-
txe-zentro gisa: fabrikak, irakaskuntza-zentroak, erlijio-erakundeak, ontziak edo zezen
-plazak.

Pilaketak, tratu txarrek, higiene-baldintza kaxkarrek, osasun-arreta urriak edo elikadura es-
kasak, beste arrazoi batzuen artean, presoen artean gaixotasunak hedatzea eragin zuten
eta, horrenbestez, milaka hildako egon ziren.

Askatasun-gabetze behartuko egoeran zeudenean hildako pertsonak dira. Askotariko ka-
suak daude (gerra-zaurituak, espetxez aldatzean hildakoak, espetxean gaixotasun infekzio-
soak hartutako presoak...). Espetxeratze bidegabeagatik, halere, haien heriotza sar daiteke
populazio zibilaren aurkako eraso orokor edo sistematiko baten barruan, baita borrokalariei
dagokienez ere, askatasunaz gabetzean borrokalari izateari utzi baitzioten.

Horien artean daude EAEn zeuden espetxeetan hil ziren pertsona guztiak, euskal herritarrak
izan edo ez, bai eta Estatuko beste espetxe batean hil ziren EAeko hiru probintzietako biz-
tanleak ere. Nazioarteko zuzenbidearen arabera, gizateriaren aurkako hilketa-krimenaren
kategoria dagokie.

Orotara, 2.238 pertsona izan ziren, 5 izengabeak, honela banatuta:

Preso egonik hildakoak. Sexuaren arabera.	Zenbat
Gizonak	2.015
Emakumeak	223
GUZTIRA:	2.238

Preso egonik hildakoak. Lurralde Historikoaren arabera.	Araba	Bizkaia	Gipuzkoa	Beste batzuk	Guztira
	290	1.327	295	326	2.238

3.1.5 Nazien kontzentrazio-esparruetan hildakoak

Euskaldunak Alemaniako kontzentrazio-esparruetara deportatzen hasi ziren 1940ko abuztuaren 6an, gutxi batzuk Mauthausenera heldu zirenean. Deportazio hori 1945eko maiatzaren 6ra arte luzatu zen; izan ere, data horretan azkenengo taldea askatu egin zen Ebenseeko satelite-esparruan. Bilakaerari dagokionez, argi eta garbi bereizitako bi fase izan zituen eta zenbait ñabardura egon ziren horietan. Lehenengo fasea 1940ko abuztua eta 1942ko hasiera bitartean garatu zen; orduan, 1939an gudaroste frantsesean erroldatu behar izan ziren eta, gero, gerra-atxilotu egin zituzten euskaldunak deportatu zituzten. Bigarren faseak 1942ko hasieratik 1945eko maiatzera arte iraun zuen; horretan, Frantziako okupazio alemanaren aurka borrokatu zuten erresistenteak deportatu zituzten. Eta lehenengo aldiz agertu ziren hilketa-esparruetara deportatutako pertsonak¹³².

91 euskaldun hil egin ziren nazien kontzentrazio-esparruetan, bi emakume eta 89 gizona.

3.1.6 Gudan hildako gudariak eta milizianoak

Kategoriak zehazteko orduan adierazi den bezala, gerra-borroken ondorioz hildakoak ezin dira hartu giza eskubideen urraketatzat.

Azken batean, gatazka armatu baten barruan hildako pertsonak dira, eta ez dago nazioarteko zuzenbide humanitarioaren urraketarik ekintza hori gerra-krimetzat edo gizateriaren aurkako krimetzat jo ahal izateko.

Euskadiko Gerra Zibila 3 fase bereizi hauetan gertatu zen: Lehenengo fasea 1936ko uztailearen 18tik urriaren 12ra arte garatu zen; Irun irabazteko borroken ostean, euskal erresistentziak lortu zuen aurrerapen matxinatua geldiaraztea Intxortak eta Ziardamendi bezalako puntu giltzarrietan. Frontea ia-ia finkatuta geratu zen Bizkaiko eta Gipuzkoako mugetan, Ondarroa izan ezik, frankistek okupatu zutelako, eta Eibar eta Elgeta izan ezik, Gipuzkoan, errepublikaren alde mantendu zirelako. Araban, altxamenduak garaitu zuen lurraldean, iparraldeko eremua soilik geratu zen kontrol frankistatik kanpo, zehazki, Aramaioko harana eta Arabako arro kantauriarra (Laudio, Amurrio); azkenengoa Bilboren eraginpean zegoen.

Bigarren fasea 1937ko martxoaren 31ra arte luzatu zen. Fronteak egonkortu ostean, Eusko Jaurlaritzak Legutioren gaineko erasoaldia planifikatu zuen, azaroaren 30a eta abenduaren 12a bitartean; erasoaldi horretan, euskal gudarosteak galdu zuen eta hildako ugari egon ziren. Gainera, aldi horretan, zenbait euskal batailoi Asturiasera joan ziren, Oviedoren aurkako erasoan parte hartzeko.

¹³² GOGORA: *La deportación de los vascos en los campos del Tercer Reich (1940-1945)*, Bilbao, 2020.

Euskal lurraldean, Gerra Zibilaren azkenengo fasea 1937ko martxoaren 31n hasi zen, frontearen hurbileko herrien aurkako bonbardaketarekin; horien artean, Durangokoa nabarmendu behar da. Azkenengo fasea amaitu zen 1937ko abuztuan, Enkarterriko azken euskal posizioak behin betiko hartzean. Nabarmentzekoak dira hemengo borroka: Saibi, Intxortak, Sollube, Bizkargi, Cota 333 eta Lemoatx. Hala, ekainaren 12an, tropa frankistek Burdinazko Gerrikoa zeharkatu zuten eta, gudariek eta milizianoek Artxandan erakutsitako erresistentzia gogorraren ostean, 19an, Bilbo okupatu zuten. Apurka-apurka, euskal gudarosteak atzera egin zuen Kantabrian; bertan, gudarostearen zati handi bat atxilotu egin zuten Santander erori ostean eta beste batailoi batzuek, ordea, borrokatzen jarraitu zuten Asturiaseranzko atzera-egitean.

Hori esanda, Espainiako Gerra Zibila errepublikako gobernu legitimoaren aurkako matxinada baten ondorioa izan zen, eta, guda galdua, hil ziren borrokalari errepublikanoak era guztietako aitortzarik gabe gelditu ziren, eta deabrutu, abandonatu, iraindu eta kriminalizatu zituzten; horregatik, justiziaren eta duintasunaren izenean, nahitaezkoa da haien izena oroimen historikorako berreskuratzea. Era honetako txosten batek ezinbestean aitortu behar ditu guda-zelaian, gatazka armatu baten barruan gobernu legitimoa defendatzeko, bizia galdu zuten haiek, zeinak, gatazkaren emaitzagatik, -eta alderantzizko nolabaiteko mundu batean- matxinatuen traidore bihurtu ziren. Garaituak -bidegabeki- berreskuratu behar dira, eta orainaren oroimen demokratikoan haiek jasotzea demokratikoa eta zuzenbidekoa izan nahi duen estatu ororen botere publikoen betebeharrak saihetsezina da.

Hori argituta, esan, guztira hildako 7.204 gudari eta miliziano aurkitu ditugula, 154 ezezagunak, Gerra Zibileko aldian Euskadin, euskaldunak edo kanpotarrak, zein 3 lurralde historikoetatik kanpo hildako gudulari. Gudulari hauen artean 13 emakumezkoak dira. Eta kopuru hori honela banatzen da.

Gudan hildako gudariak eta milizianoak. Sexuaren arabera.	Zenbat
Gizonak	7.183
Emakumeak	13
Ezezaguna	8
GUZTIRA:	7.204

Gudan hildako gudariak eta milizianoak. Lurralde Historikoaren arabera.	
Araba	597
Bizkaia	4.503
Gipuzkoa	726
Kantabria	225
Asturias	431
Beste batzuk eta ezezaguna	722
GUZTIRA	7.204

Datu horiek kontuan hartuta, ondorioztatzen da errepublikaren aldeko borrokalari ia guztiak iparraldeko frontean hil zirela 1936tik 1937ra bitartean.

3.1.7 Beste batzuk

Atal honetan, «halabeharrezko» zergatiek populazio zibilean eragindako heriotzak bildu ditugu. Guda-zelai inguruan zeuden gizabanako ez-borrokalariak jotako bala galduek eragindako heriotzak eta borroketan lehertu ez ziren bonba, obus eta esku-granadek eragindakoak dira gehienak; haurrei eragin zieten gehienbat.

Era horretako 243 kasu daude guztira, 188 gizon eta 55 emakume.

3.2 Errepublikanoek eragindako hildakoak

3.2.1 Bonbardaketa errepublikanoetan hildakoak

Aireko indar errepublikanoek eragindako bonbardaketak aireko armada matxinatuak egindakoak baino askoz gutxiago izan ziren; izan ere, azkenengo horrek alemanen eta italiarren laguntza zuen. Xabier Irujok adierazi du errepublikaren aldekoek 141 bonbardaketa egin zituztela euskal frontean; gehienak, zehazki, 98 1936ko udazken-neguko kanpainen kontzentratzen dira eta, orduan, Legutioren gaineko erasoaldia gertatu zen.

Horrekin guztiarekin, ondoriozta daiteke, lehen adierazi dugun bezala, Euskadin, Gerra Zibilean zehar, bando matxinatuak menderatu zituela zeruak.

Bonbardaketa hauen ondorioz 75 hildako egon ziren, haien artean 33 emakume eta 42 gizon.

Bonbardaketa errepublikanoetan hildakoak. Sexuaren arabera.	Zenbat
Gizonak	42
Emakumeak	33
GUZTIRA:	75

Bonbardaketa errepublikanoetan hildakoak. Lurralde Historikoaren arabera.	Araba	Bizkaia	Gipuzkoa	Beste batzuk eta ezezaguna	Guztira
	14	24	36	1	75

3.2.2 Euzkadiko Herri Auzitegiaren epaiz hildakoak

Herri auzitegiak eremu errepublikanoan sortu ziren, hain zuzen ere, 1936ko abuztuko 23ko eta 25eko dekretuen bidez, altxamenduekin eta sedizioarekin lotutako kausez arduratzeko helburuarekin. Horrelako hamar auzitegi ezarri ziren Espainiako geografia osoan zehar; hala, horietako bat Bilbon eratu zen irailaren erdialdean, Bizkaiko Auzitegia izendatu zena. Auzitegi hau ez zen abian jarri urriaren 8ra arte, hau da, Eusko Jaurilaritza erabat funtzionamenduan egon ez zen arte; horregatik, hain zuzen ere, Euzkadiko Herri Auzitegi izendatu zen. Hiru zuzenbide-magistratuk eta antolakuntza politikoez independenteak ziren hamalau epaimahaiek osatzen zuten; guztira, 87 kausa bideratu zituen eta horietako 74tan epaia eman zuten.

Euskadiko Herri Auzitegiak 156 heriotza-zigor eman zituen eta, horietatik, 19 baino ez ziren egikaritu; hortaz, esan daiteke bere jarduketa moderatua izan zela, batez ere, Espainia errepublikanoan eratu ziren gainerako herri auzitegien jarduerarekin alderatzen badugu¹³³.

3.2.3 Errepublikanoek judizioz kanpo exekutatuak

Eskuineko ideologia zuten edo altxamendu frankistaren alde zeuden pertsonen aurkako indarkeria-adierazpenak aldi osoan zehar gertatu ziren legezkotasun errepublikanoaren aldeko lurraldeetan.

Pedro Barrusok proposatzen duen eskemari jarraiki, egitate horiek "bat-bateko indarkeriako" edo "indarkeria iraultzaileko" gertakariak izan ziren. Normalean, aire armada edo itsas armada matxinatuak biztanleria zibilaren aurka egindako bonbardaketa bat bezalako aurretiazko ekintza bati erantzuteko indarkeria-adierazpenak dira. Horrelako indarkeriaren adibiderik ezagunenak hauek dira: Donostiako espetxeen aurkako erasoak eta presoek hilketa Tolosan, Gipuzkoan; Bilboko itsasadarrean ainguratutako Altuna Mendi eta Cabo Quilates espetxe-ontzien aurkako erasoak eta 1937ko urtarrilaren 4ko erasoak Bilboko espetxeen aurka, Bizkaian. 971 hildako eragin zituen atzealde errepublikanoan, 4 pertsonen daturik ezagutzen ez direlarik. Horietatik, 46 Araban gertatu ziren, 575 Bizkaian eta 256 Gipuzkoan; gainerakoak, berriz, euskal lurraldetik kanpo gertatu ziren.

Errepublikanoek eragindako hildakoak ezin dira gizateriaren aurkako krimenez hartu. Izan ere, egindako delitu horiek teknikoki ez datoz bat gizateriaren aurkako krimenez hartzeko behar den testuingurua osatzea ekarriko lukeen oinarri faktikoarekin. Errepublikanoen errepresiozko indarkeriak ez zion erantzuten plan ezarri eta antolatu bati, botere frankistako goikarguek gauzatutako errepresioarekin gertatu ez bezala; azken horrek, izan ere, izu sistematikoko eta aurkaria deuseztatzeko estrategia, jokabide-ildo edo estatu-plan bati erantzuten zion.

Errepublikanoek judizioz kanpo exekutatuak. Sexuaren arabera.	Zenbat
Gizonak	949
Emakumeak	21
Ezezaguna	1
GUZTIRA:	971

Errepublikanoek judizioz kanpo exekutatuak. Lurralde Historikoaren arabera.	Araba	Bizkaia	Gipuzkoa	Beste batzuk	Guztira
	46	575	256	94	971

3.2.4. Gudan hildako matxinatuak

Gerra Zibilak iraun bitartean borrokan hil ziren armada frankistako soldaduen berri emango da hemen. Horri dagokionez, esan beharra dago datu-basean daudela gatazkak iraun zuen garaian euskal lurretan hil ziren matxinatuak zein Aragoi, Katalunia, Valentzia, Madril eta Extremadurako fronteetan parte hartu zuten euskal herritarrak, gehienetan Euskadin gerra amaitu ondoren.

133 BARRUSO, Pedro, "La represión en las zonas republicana y franquista del País Vasco durante la Guerra Civil", *Historia Contemporánea*, 35 (2007), pp. 660-662.

Puntu honi dagokionez, zehaztu behar da matxinatuen armadako soldadu guztien kopurua ez datorrela bat Gerra Zibilean Euskadin hil zirenekin bakarrik, Kantabrian eta Asturiasen 1937an eta Estatuko zenbait frontetan 1938an eta 1939an hil ziren borrokalariak ere jasota baitaude. Gainera, urte horietan beraietan, Teruel edo Ebroko fronteetan zauritutako soldadu frankista asko Euskadiko ospitaleetara aldatzen zituzten, eta bertan hil ziren. Halaber, kasu batzuetan egiaztatu da Aragoi, Katalunia eta Valentziako fronteetan 1938an eta 1939an hildakoak aurretik errepublikanoen aldean borrokatu zirela, eta armada frankistarekin bat egitera behartu zituztela. Horregatik, geroago datuak bereizi egingo dira, Gerra Zibilean Euskadin edo Euskaditik kanpo hil ziren matxinatuen armadako kideak zehazteko.

Guztira, era horretako 5.922 hildako jaso ditugu, horietatik 346 ezezagunak dira. Hemen, zaila da horietako asko Euskadin gerra egon zenean benetan zein probintzian hil ziren jakitea, non hilobiratu zituzten jakin arren. Ohikoa zen hilotzak atzealdera eramatea erreferentziako udalerrri bateko hilerri batean uzteko.

Era berean, Euskaditik kanpo hildakoen artean, kasu askotan, soldadua «frontean» hil zela adierazten da, hilotza gerora Euskadiko jatorrizko tokira eramaten zuten arren.

Horregatik, ematen diren datuak osatugabeak dira:

Gudan hildako matxinatuak. Sexuaren arabera.	Zenbat
Gizonak	5.902
Emakumeak	3
Ezezaguna	17
GUZTIRA:	5.922

Gudan hildako matxinatuak. Lurralde Historikoaren arabera.	
Araba	978
Bizkaia	1.064
Gipuzkoa	864
Kantabria	39
Asturias	100
Burgos	29
León	17
Madril	171
Lleida	212
Tarragona	151
Zaragoza	127
Teruel	390
Huesca	49
Castelló	158
Beste batzuk eta ezezagunak	1.573
GUZTIRA	5.922

3.3. Datu-basea

Proiektu honen helburua da herritarren eskura egongo den datu-banku zabal bat edukitzea. Horregatik, artxibo eta bibliografiako ikerketarekin batera, datu-base bat ere diseinatu da, Euskadin aztertutako aldian gertatu ziren giza eskubideen urraketa guztiak biltzeko.

Nolanahi ere, nabarmendu behar da ez dela behin betiko datu-base bat; hori horrela, tresna bizia izan behar da, datuak zuzendu ahal izateko eta iturri dokumental edo bibliografiko berrien emaitzak jaso ahal izateko, bai eta hildakoen familiek ematen duten informazio guztia ere.

Txosten honen kasuan, hildako bakoitzaren fitxa pertsonal bat sortu da; izenen datu-base bat da, pertsona bakoitzaren *bizitzaren istorioa* biltzea duena xedetzat, baina, era berean, *istorio kolektibo*akenez neurri handiagoko kontsultak eta ikerketak egiteko aukera ere ematen duena.

Datu-base horren barruan, pertsona bakoitzaren fitxak lau ataletan berezi dira:

Lehenengoan datu pertsonalak ematen dira: erreferentzia pertsonalak, familiarrak, profesionalak eta politiko-sindikalak.

Bigarrenean hildakoaren heriotza-zergatiarekin lotutako informazioak jasotzen dira, heriotzaren data eta lekua zein ehorzketarenak adieraziz.

Hirugarrenean, datu-baseak espetxe-espeditanteetako informazio guztiak jasotzen ditu, hildako hori, hil aurretik, espetxe-zentroren batean egon bazen.

Azkenik, iturrien atalean, fitxa bakoitzeko informazioaren oinarri diren erreferentzia guztiak biltzen dira: artxibokoak, bibliografikoak, ahozkoak edo telematikoak.

Azken batean, hauxe da informazioaren egitura:

<p>1. Datu pertsonalak:</p> <ul style="list-style-type: none"> Abizenak Izena Sexua Adina Jaioterria eta probintzia Jaioteguna Bizitokia eta probintzia Gurasoen izenak Egoera zibila Ezkontidearen eta seme-alaben izenak Seme-alaba kopurua Lanbidea Filiazio politikoa eta/edo sindikala 	<p>2. Heriotzaren zergatia</p> <ul style="list-style-type: none"> Zergatia Heriotza-data Heriotzaren lekua, udalerria eta probintzia Ehorzketaren lekua Nazioarteko Zuzenbide Penalaren arabera pairatutako urraketa-mota <p>3. Espetxe-ibilbidea:</p> <ul style="list-style-type: none"> Helmuga-espetxeak Jatorri-espetxeak Espetxe-mota Sarrera-data Irteera-data Bajaren arrazoia <p>4. Iturriak</p>
---	--

Hemen aurkezten den lan honekin gure historia hurbileko kapitulu bati amaiera eman nahi zaio: gerra zibilean hildako pertsonen errolda instituzionalaren aurkezpenarekin urrats garrantzitsu bat eman da egia azalertzeko eta Euskadiko Memoria Historikoa berreskuratzeko bidean.

4. Ondorioak

Dokumentu honetan Gerra Zibilean hildako biktimei buruzko ikerketaren ondorioak jaso dira. Lanaren heldulekua Eusko Jaurlaritzako Bakegintzako eta Bizikidetzako Idazkaritza Nagusiak, Gogora Memoriaren, Bizikidetzaren eta Giza Eskubideen Institutuak, Giza Eskubideen eta Bortere Publikoen UPV/EHUko Unesco Katedrak eta Aranzadi Zientzia Elkarrekin sinatutako hitzarmena izan zen eta, orain arte, ikerketaren ondorio nagusiak hauek dira:

1. Txosten honek, Euskadin eta Euskaditik kanpo 1936-1945 bitartean gerra zibilaren eta gerraostean ondorioz hil ziren euskaldunen izenen zerrenda eskaintzen du.
2. Ikerketaren ondorioak datu-base batean jaso dira eta guztira 20.970 hildakoren fitxak daude. Horietan, eskuragarri dauden biktimei datu pertsonalak, heriotzaren zergatia, datuak atera diren artxibo edo/eta bibliografia iturriak eta baita erakundeek euren jardunean batu dituzten datu guztiak ere; hala nola, desobiratzeak, gertukoek eskatutako banakako txostenak, familien DNA jasoketak eta beste ikerketa batzuk. Horrela, datu-base bakarrean gerra zibilean Euskadin hildako persona bakoitzari buruz eskuragarri dagoen informaziorako sarbidea ematen da.
3. Lan-metodologia hauze izan da: Euskadiko erregistro zibilen, parrokiako heriotza-liburuen eta hilerrietako liburuen ikerketa zorrotza egitea. Halaber, datu horiek beste artxibo-iturri batzuekin alderatu dira, baita orain arte egindako tokiko ikerketekin eta familiaren lekukotasunekin ere.
4. Ikerketan ikuspegi historikoa eta nazioarteko giza eskubideen nazioarteko ikuspegia uztartu dira, eta kategoriatan historikoak Nazioarteko Zigor Zuzenbidekoekin gurutzatu ditu. Horrela, sortutako biktimei datu historikoak nazioarteko zigor zuzenbideak heriotzaren zergatiari emandako kalifikazioarekin batera azaltzen dira, baldin eta arrazoi hori nazioarteko giza eskubideen zuzenbidean islatzen bada. Borrokan hildakoak, adibidez, ez daukate kalifikaziorik nazioarteko giza eskubideen zuzenbidean.
5. Datu basean guztira jasotzen diren. 20.970 fitxen artean 19.962 gizonak dira eta 977 emakumeak, eta, 31 kasutan, ordea, ezin izan da generoa zehaztu.
6. Bildutako informazio multzoak honako datuen laburpena eskaintzen du:

Heriotzaren zergatia	Erregistro kopurua
<i>Matxinatuek eragindako hildakoak</i>	
Bonbardaketetan hildakoak	1.361
Gerra-kontseiluak exekutututakoak	991
Judizioz kanpo hildakoak	1.155
Preso egonik hildakoak	2.238
Nazien kontzentrazio-esparruetan hildakoak	91
Gudan hildako gudari eta milizianoak	7.204
Beste batzuk	243

<i>Errepublikanoek eragindako hildakoak</i>	
Bonbardaketetan hildakoak	75
Euzkadiko Herri Auzitegiaren epaiz hildakoak	19
Judizioz kanpo hildakoak	971
Gudan hildako matxinatuak	5.922
<i>Sailkatu gabe</i>	700
GUZTIRA	20.970

Kopuru oso horren barruan 700 pertsona jaso dira; dokumentu-euskarria dute horiek, baina iturriak ez dira taulan jasotako kategorietako batean sailkatu ahal izateko behar bezain esplizituak.

7. Horrez gain, Eusko Jaurlaritzaren aurreko zerrendan ageri ziren 1.121 kasu daude, baina, oraingoz, izen horiek ez dute artxibo, biografia edo familiako oinarririk. Hori horrela, izen horiei jarraipena egingo zaie zein iturritatik atera ziren zehaztu ahal izateko.
8. Ikerketa bizia da, eta haren emaitzak behin-behinekoak dira, eta ekarpen berriak izan daitezke; izan ere:
  - a. Gerra Zibilean Euskaditik kanpo hil ziren euskal jatorriko pertsonen kasu asko aurkitu gabe daude oraindik. Ikerketa honek antzeko beste proiektu batzuk kontsultatuz lortutako datuak bildu ditu, baina eskualde asko ikertzeko daude oraindik.
  - b. Era berean, erregistro zibiletan inskripzio batzuk askoz geroago egin zirela erreparatu da, 1970eko hamarkadaren amaieran eta 1980koaren hasieran, eta, oraingoz, ezin izan da horietara jo.
  - c. Azkenik, Gerra Zibileko hildako asko ez zituzten artxibo-erregistroetan inskribatu. Horixe da, hain zuzen ere, exekutatu eta borrokalari errepublikanoen kasua, baina baita bonbardaketetan hildakoena ere; izan ere, gorago esan bezala, Eusko Jaurlaritzako iturri garaikideek askoz zifra handiagoak ematen zituzten bonbardaketen ondorioz hildako biktimei buruz hemen jasotakoak baino. Dokumentu-hutsune hori ahozko eta familiako iturrien bitartez baino ezin da bete. Horrela sartu dira datu-base honetan 470 kasu.

Hori horrela, Gerra Zibilean hildako senideren bat duten familia guztiei dei egin behar zaie horren lekukotasuna emateko eta ikerketa honetan informazioa emateko.

Ikerketa hau Eusko Jaurlaritzaren eta Gogoraren memoria historiakoaren arloan jasotzen duen lehen tasuneko helburua betetzeko lehen pausoa da: Memoria Historikoaren egiaren aitaztespen instituzionala lortzen laguntzea. Oinarri sendoa ezartzen da erakundearteko akordioa sustatzeko, babes zabalena eta plurala izango duen adierazpen baten inguruan, Memoria Historikoaren egia ofizialaren erreparazioa instituzionalizatuko duena eta, hala, itxi Euskadin Gerra Zibilaren biktimen erreparazio moralaren zikloa.

Aipaturiko bibliografia

AGIRRE ITURRIOTZ, Julen; GARMENDIA HERNANDEZ, Beñat et al.: *Ahazturen mindura. 1936ko gerra eta lehen frankismoan Ordizian*. Oridizia, 2014.

AGIRRETXE MITXELENA, Joxe Luix; PONTESTA, Agustina; LEÓN NANCLARES, Ander: *Zigortuak. Ilunpetik argitara. Frankismoen biktimak Lezon (1936-1945)*, Lezoko Unibertsitateko Udala, 2008.

AGUIRRE GONZÁLEZ, Jesús Vicente: *Aquí nunca pasó nada. La Rioja 1936*, Ochoa Editores, Logroño, 2007.

AGUIRREGABIRIA, Josu M. y TABERNILLA, Guillermo: "Seis días de guerra en el norte de Álava. Comienza la ofensiva de Mola (31 de marzo - 5 de abril de 1937)", en *Saibigain. Revista digital de la Asociación Sancho de Beurko*, 6 (2018).

AGUIRREGABIRIA PARRAS, Josu M.: *La Batalla de Villarreal de Álava. Ofensiva sobre Vitoria-Miranda de Ebro. Noviembre y diciembre de 1936*, Beta, Bilbao, 2014.

AIZPURU, Mikel (dir.): *El otoño de 1936 en Guipúzcoa: los fusilamientos de Hernani*, Irún, Alberdania, 2007.

ALFORJA, Iñaki y SIERRA, Félix: *Fuerte de San Cristóbal, 1938. La gran fuga de las cárceles franquistas*, Pamplona, Pamiela, 2006.

ALMORZA ARRIETA, Karlos y BUCES CABELLO, Javier: *Saseta defensa-sistema: armatutako erresistentzia antifaxista Adunan, Asteasu eta Zizurkil*. Aduna-Asteasu-Zizurkil, 2016.

ALTUNA RECIO, Miren y GARAI BENGEOA, Juan Ramón: *Hacia una Memoria Compartida. Mondragón 1936-1956. Guerra, Resistencia y Franquismo*, Intxorta 1936, Oñati, 2018.

ALVARO DUEÑAS, Manuel: "Por ministerio de la ley y voluntad del caudillo". *La jurisdicción especial de responsabilidades políticas (1939-1945)*, Centro de estudios políticos y constitucionales, Madrid, 2006.

Amasa-Villabona 1936-2011: construyendo el mapa de la memoria, Aritza Kultur Elkarte, 2016.

AMILIBIA, Miguel: *Los batallones de Euskadi*, San Sebastián, Txertoa, 1978.

ANDRES LASO, Antonio: "Legislación penal, procesal penal y penitenciaria tras la guerra civil española", *Revista jurídica de Castilla y León* 35 (2015), pp. 1-44.

Archivo Histórico Provincial de Cádiz. Prisión Central de El Puerto de Santa María. Catálogo de expedientes de reclusos por rebelión 1936-1955, Junta de Andalucía, Consejería de Cultura.

ARIZABALETA GANTXEGI, Iraitz: *Deba 1936-1945*, Aranzadi Zientzia Elkarte, 2019.

— , Aranzadi Zientzia Elkarte, 2020.

ARRAZOLA, Nekane; GOMENDIO, Beatriz et. al.: *Gerrako garrak*. Oñati, 2011.

AZCONA PASTOR, José Manuel: "Los asaltos a las cárceles de Bilbao el día 4 de enero de 1937", *Investigaciones Históricas*, 32 (2012), pp. 217-236.

— *Los desastres de la Guerra Civil española. La represión en Bilbao (julio de 1936-junio 1937). Sobre el testimonio inédito "Los crímenes del Quilates. Recuerdos de mi cautiverio" de José María Vicario Calvo*. Madrid, Universidad Rey Juan Carlos, 2007.

BADIOLA ARIZTIMUÑO, Ascensión: *Cárceles y campos de concentración en Bizkaia (1937-1940)*, Donostia, Txertoa, 2011.

BARBERO SANTOS, Marino: *Política y Derecho Penal en España*, Tuscar Ediciones, Madrid, 1977.

BARRUSO BARÉS, Pedro: *Lo que el río también vio. Guerra y represión en Hondarribia (1936-1948)*, Hondarribia, Ayuntamiento de Hondarribia, 2019.

- BARRUSO, Pedro: "La represión en las zonas republicana y franquista del País Vasco durante la Guerra Civil", *Historia Contemporánea*, 35 (2007), pp. 653-681.
- BERMEJO, Benito y CHECA, Sandra: *Libro Memorial. Españoles deportados a los campos de concentración nazis (1940-1945)*, Ministerio de Cultura, Madrid, 2006.
- BERNAL CERCÓS, Àngels (dir.): *Procediments Judicials militars (Sumaríssims). De Lárxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer de Barcelona*, Generalitat de Catalunya, 2015.
- BLASCO GIL, Yolanda: "Soporte jurídico de las depuraciones", *La depuración de funcionarios bajo la dictadura franquista (1939-1975)*, CUESTA BUSTILLO, Josefina (coord.), Fundación Largo Caballero, Madrid, 2009, pp. 28-51
- BUCES CABELLO, Javier: *Eusko Gudarostea. Eusko abertzaleak, armak eskuan, Espainiako militarren altxamenduaren aurka. Azpeitia, 1936*, Azpeitia, Sociedad de Ciencias Aranzadi, 2017.
- *Gauegiz Arteaga, 1936-1945. Conculcación de los Derechos Humanos y represión durante la Guerra Civil y el Primer Franquismo*, Donostia, Aranzadi Zientzia Elkarte, 2017.
- *Azpeitia, 1936-1945. Giza Eskubideen zapalketa eta errepresioa Gerra Zibilean eta Lehen Frankismoko garaian. Azpeitia*, 2016.
- *Leioa 1936-1945*, Leioa, 2014.
- CAPELLA, Margalida y GINARD, David: *Represión política, justicia y reparación. La memoria histórica en perspectiva jurídica (1936-2008)*, Palma de Mallorca, Documenta Balear, 2009.
- CASSESE, Antonio: *International Criminal Law*, Oxford, 2nd Ed., 2008.
- CUESTA, José Luis de y ETXEBERRIA, Paco (dirs.): *Situación penitenciaria de las mujeres presas en la cárcel de Saturrarán durante la Guerra Civil española y la primera posguerra: hacia la recuperación de su memoria*, Donostia, Emakunde e Instituto Vasco de Criminología, 2012.
- CHINCHÓN ÁLVAREZ, Javier, VICENTE MÁRQUEZ, Lydia y MORENO PÉREZ, Alicia: "La posición del Tribunal Supremo respecto a la aplicación del derecho internacional a los crímenes del pasado en España: Un análisis jurídico tras los informes del Grupo de Trabajo sobre Desapariciones Forzadas, el Comité contra la Desaparición Forzada y el Relator Especial sobre Justicia Transicional de las Naciones Unidas", *Anuario Iberoamericano de Derecho Internacional Penal (ANIDIP)*, Bogotá, Vol. 2, 2014, pp. 66-101.
- DEL AGUILA TORRES, Juan José: "La represión política a través de la jurisdicción de guerra y sucesivas jurisdicciones especiales del franquismo", *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea Número 1 Extraordinario (2015)*, pp. 211-242
- DEL PALACIO SÁNCHEZ, Vicente et. Al.: *Sustrai erreak 2. Guernica 1937*, Aldaba, Gernika, 2012.
- DELGADO CENDAGORTAGALARZA, Ander: *Bermeo en el siglo XX. Política y conflicto en un municipio pesquero vizcaíno (1912-1955)*, San Sebastián: Eusko Ikaskuntza/Sociedad de Estudios Vascos, 1998
- DIEGO BARAJAS, Mikel: *Guerra y represión en Elorrio 1936-1945*, Elorrioko Udala, 2020.
- ECHEANDIA, José: *La persecución roja en País Vasco. Estampas de martirio en los barcos y cárceles de Bilbao. Memorias de un excautivo*, Barcelona, 1945.
- EGAÑA, Iñaki: *Frankismoa Donostian. Las víctimas del genocidio franquista en Donostia*, Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia-San Sebastián, 2011.
- *La guerra civil en Euskal Herria*, 8 vols., Andoain, Aralar Liburuak, 1999-2004.
- EGIGUREN, Joseba: *Prisioneros en el campo de concentración de Orduña (1937-1939)*, Donostia, Ttarttalo, 2011.
- EGIZABAL, Maribel y SERRANO, Unai: *Busturia 1937-1977. Represión y resistencia de un pueblo*, Laia Kultur Elkarte y Ahaztuak 1937-1977, 2018.
- ERRAZKIN AGIRREZABALA, Mikel: *Los nombres de la memoria, Tolosa 1936-1945*. Tolosa 2013

- ETXEBARRIA MIRONES, Jesús, and ETXEBARRIA MIRONES, Txomin: *Balmaseda, 1936-1938: preguerra, guerra, toma de Balmaseda y represión*. Edición propia: Bilbao, 1993.
- ETXEBERRIA, Francisco y PLA, Koldo (dirs.): *El cementerio de las botellas. El fuerte de San Cristóbal en la memoria: de prisión a sanatorio penitenciario*, Pamplona, Pamiela, 2014.
- FERNÁNDEZ LÓPEZ, José Ángel: *Historia del Campo de Concentración de Miranda de Ebro (1937-1947)*, Miranda de Ebro, 2003, p. 454.
- GABARDA CEBELLÁN, Vicent: *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*, Valencia, Universitat de València, 2007.
- GARAI, Juan Ramón y MURGIZU, Josu: *1936ko Gerra Bergaran*, Bergarako Udala, Bergara, 2015.
— *Bergara 1930-1940. Gerra eta errepresioa*, Intxorta 1937 Kultur Elkarte, 2013.
- GARCÍA MÁRQUEZ, José María: *Las víctimas de la represión militar en la provincia de Sevilla (1936-1963)*, Sevilla, 2012.
- GOGORA: *La deportación de los vascos en los campos del Tercer Reich (1940-1945)*, Bilbao, 2020.
- GOGORATU GURAN TALDEA: *Gerrako garrak Oñatin*, Intxorta 1937 kultur elkarte, Oñati, 2011.
- GOITIA BILBAO, Zuriñe: *Bakio 1936-1945. Giza Eskubideen zapalketa eta errepresioa Gerra Zibilean eta Lehen Frankismoan*, Aranzadi Zientzia Elkarte, Bakio, 2019.
- GÓMEZ CALVO, Javier: *La represión franquista en Iruña de Oca*. Iruña de Oca, Ayuntamiento de Iruña de Oca, 2019.
— *Matar, purgar, sanar. La represión franquista en Álava*, Madrid, Tecnos, 2014.
- GONZÁLEZ GOROSARRI, María y BARINAGA, Eduardo: *No lloréis, lo que tenéis que hacer es no olvidarnos: La cárcel de mujeres de Saturrarán y la represión franquista contra las mujeres, a partir de los testimonios de supervivientes*, Donostia, Tartalo, 2010.
— *Guerra, represión y memoria en Getaria*, Aranzadi Zientzia Elkarte, 2019. (en prensa)
- GURRUTXAGA URANGA, Amagoia: *Zarauzko postalak. 36ko gerra*, Zarauzko Udala, Zarautz, 2013.
- GUTIÉRREZ FLORES, Jesús: *Vida y muerte en el norte de Burgos y Palencia en la Guerra Civil y posguerra (1936-1950)*, Librucos, Torrelavega, 2017.
— *Guerra Civil en Cantabria y pueblos de Castilla*, Libros en Red, 2006
- HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando y MONTERO APARICIO, Tomás (eds.): *Morir en Madrid (1939-1944) : las ejecuciones masivas del franquismo en la capital*, Madrid, Antonio Machado Libros, 2020.
- HERRERO ACOSTA, Xabier: *Busturia (1916-1937): Restauración, dictadura, II República y Guerra Civil*, Donostia, Eusko Ikaskuntza, 2019.
- IBARRETXE, Asier y MOLINUEVO, Karlos: *Arrigorriaga 1931-1939. Errepublika eta Guerra Zibila*, Arrigorriagako Udala, 2009.
- INTXAUSPE LÓPEZ, José R. (Coord.): *Gerra Zibila Aretxabaletan. Ezin Ahaztu ! / La Guerra Civil en Aretxabaleta. Ezin Ahaztu!*, Eusko Ikaskuntza, Donostia, 2011.
- IRAZABAL AGIRRE, Jon: *Otxandio en la Guerra Civil: 1936-1937*. Ayuntamiento de Otxandio, Otxandio, 2006
— *1937 martxoak 31 Durango 31 de marzo de 1937*, Gerediaga Elkarte, Abadiño, 2001.
- IRUJO, Xabier: *Gernika. 26 de abril de 1937*, Barcelona, Crítica, 2017
— *La verdad alternativa. 30 mentiras sobre el bombardeo de Gernika*, Donostia, Txerto, 2017.
— *Bombardeos en Euskadi 1936-1937*, Gernikako Bakearen Museoa Fundazioa, 2017.
- ITURAIN AZPIROZ, Iñaki: *1936ko gerraren ubera Orion. Guerra bat barruan degula*, Orioko Udala, Orio, 2014.

- IURREBASO BITERI, Iñaki (coord.): *Legazpi 1936*. Legazpiko udala, 2011.
- JUARISTI LARRINAGA, Patxi: *Gerra Zibila Berriatuan eta Lekeitioko frontean*, Bilbao, UPV/EHU, 2014.
- JUARISTI LARRINAGA, Patxi: *Markinako frontea. Markinako eta Xemeingo egoera politikoa eta soziala Bigarren Errepublikan eta Gerra Zibilean (1931-1939)*. Bilbao: Euskal Herriko Unibertsitateko Argitalpen Zerbitzua, 2011.
- KATTIN-TXIKI TALDEA: *Isiltzen ez den isiltasuna. Lurpetik Berreskuratutako Memoria*, Oiartzun, Oiartzungo Udala, 2009.
- KORTAZAR BILLELABEITIA, Jon: *Beasain: Oroimen Historikoa. IV. Liburukia, Guda ondorena Beasainen 1937-1945*, Aranzadi Zientzia Elkartea, 2018.
- LABURU, Maddalen: *Espainiako Gerra Zibila eta lehen frankismoa Astigarragan (1936-1945)*, Astigarrako Udala.
- LANDA GOROSTIZA, Jon-Mirena: "Políticas de víctimas de la violencia política en España y el País Vasco: una reflexión a la luz del holocausto", *Revista General de Derecho Penal*, nº 29 (2018), pp. 1-50.
— *Institut Universitaire Varenne, Collection Transition & Justice*, 3, 2014, pp. 341-355; 63-76; 201-214; 483-495.
— "Decretos de víctimas de violaciones de derechos humanos: balance y perspectivas de futuro"/"Giza eskubideen urraketen biktimei buruzko dekretuak: balantzea eta etorkizuneko perspektibak"/ "Décrets sur les victimes de violations des droits de l'Homme-Bilan et perspectives d'avenir"/"Decrees on Victims of Human Rights Violations: Decree 107/2012. Balance and Prospects for the future" en *Justicia Transicional: propuestas para el caso vasco/Justizia Trantsizionala: proposamenak Euskal Herriarentzat/Justice Transitionnelle: propositions pour le Pays Basque/Transitional Justice: proposals for the Basque case*, LANDA GOROSTIZA, Jon-Mirena (Director), Institut Universitaire Varenne, *Collection Transition & Justice*, 3, 2014, pp. 341-355; 63-76; 201-214; 483-495.
— "Human Rights and Politically-Motivated Violence in the Basque Country», *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe (JEMIE)* Vol 12, No 2, 2013, 7- 29.
- LANDA, Arrate; BALANZATEGI, Jabi et. al.: *Arrasate 1936. Belaunaldi etena*. Arrasate, 2003.
- LASA BERGARA, Xabier: *Historia oral: la voz dormida. El impacto de la Guerra Civil (1936-1939) en la vida social de un pueblo de Gipuzkoa*. Andoain, 2006.
- LÓPEZ ALONSO, Tania y GALLO RONCERO, Silvia: *San Marcos. El campo de concentración desconocido*, El Forastero, León, 2012.
- LÓPEZ DÍEZ, José Manuel: *Portugaleta y los muertos de la Guerra Civil : milicianos y gudarís (1936-1937)*, Portugaleta, Oroituz Elkartea, 2018.
- LÓPEZ GARCÍA, Julián et. Al.: *Para hacerte saber mil cosas nuevas. Ciudad Real 1939*, Madrid, UNED, 2018.
- LÓPEZ GRANDOSO, Koldobika: *La Guerra Civil en Barakaldo. Once meses de resistencia*. Bilbao, Beta, 2016.
Lluvia de verano en Galdames, Ayuntamiento de Galdames, 2017.
- MAIZ MOREA, Aimar: *Goazen gabiriari danok. Gabiria eta gudariak 1936ko gerran*, Gabiria, Gabiriako Udala, 2020.
- MEMORIAN ATZERA: *1936ko Gerraren eta ondorenen testigantzak Zumarragan eta Urretxun*, Urretxuko eta Zumarragako Udalak, Donostia, 2017.
- MIÑAMBRES AMEZAGA, Aitor: *Berango in memoriam. Gerra Zibila. La Guerra Civil*, Berangoko Udala, 2020.
- MOLINUEVO, Karlos: *Arrigorriaga. República y Guerra Civil, 1931-1939*. Arrigorriaga, Arrigorriagako Ahaztuak, 2009.
- MUNÁRRIZ HERNANDO, Tasio: *República y guerra en Portugaleta*. Portugaleta: edición propia, 2012.
- OBREGÓN GOYARROLA, Fernando: *República, Guerra Civil y Posguerra en Santander (1931-1948)*, Santander, 2014.
— *República, Guerra Civil y Posguerra en Espinosa de los Monteros y Meridades de Montija, Sotoscueva y*

- Valdeporres (1931-1950)*, Santander, 2014.
- *República, Guerra Civil y Posguerra en Trasmiera Occidental (1931-1947)*, Santander, 2012.
  - *República, Guerra Civil y Posguerra en Castro Urdiales y los valles del Agüera (1931-1957)*, Santander, 2011.
  - *República, Guerra Civil y Posguerra en el valle de Mena (1931-1955)*, Guarnizo, 2011.
  - *República, Guerra Civil y Posguerra en Trasmiera Oriental (1931-1947)*, Maliaño, 2010.
  - *República, Guerra Civil y Posguerra en la costa occidental de Cantabria (1931-1957)*, Maliaño, 2010.
  - *República, Guerra Civil y Posguerra en los valles de Buelna y Cieza (1931-1947)*, Maliaño, 2010.
  - *República, Guerra Civil y Posguerra en Laredo, Colindres y Liendo (1931-1947)*, Santander, 2009.
  - *República, Guerra Civil y Posguerra en los valles del Pas (1931-1950)*, Maliaño, 2009.
  - *República, Guerra Civil y Posguerra en los valles del Nansa (1931-1957)*, Maliaño, 2009.
  - *República, Guerra Civil y Posguerra en los valles de Iguña y Anievas (1931-1947)*, Maliaño, 2008.
  - *República, Guerra Civil y Posguerra en los valles del Saja (1931-1957)*, Maliaño, 2008.
  - *República, Guerra Civil y Posguerra en los valles del Asón (1931-1948)*, Maliaño, 2007.
  - *República, Guerra Civil y Posguerra en los valles de Liébana y Peñarrubia (1931-1957)*, Maliaño, 2007.
  - *República, Guerra Civil y Posguerra en Astillero y Guarnizo (1931-1947)*, Maliaño, 2006.
  - *República, Guerra Civil y Posguerra en el valle de Penagos y Pámanes (1931-1947)*, Maliaño, 2006.
  - *República, Guerra Civil y Posguerra en el valle de Cayón y Castañeda (1931-1947)*, Santander, 2005.
  - *República, Guerra Civil y Posguerra en el valle de Villaescusa (1931-1947)*, Asociación para la Defensa del Patrimonio de Villaescusa, Santander, 2004.
- OKTUBRE TALDEA: *Arrasate 1936. Una generación cortada*, Arabera, 2003.
- ONTAÑÓN, Antonio: *Rescatados del olvido. Fosas comunes del cementerio civil de Santander*, Guarnizo, 2004.
- OTEGI, Hodei: *Elgoibar 1936. Zentral elektrikoetako fusilamenduak / Fusilamientos en las centrales eléctricas*, Aranzadi Zientzia Elkarte, Elgoibar, 2018.
- PARDO LANCINA, Víctor y MATEO OTAL, Raúl: *Todos los nombres. Víctimas y victimarios (Huesca, 1936-1945)*, Huesca, Gobierno de Aragón / Diputación de Huesca, 2016.
- PARDO SAN GIL, Juan: *Euzkadiko Gudontzidia. La Marina de Guerra Auxiliar de Euzkadi (1936-39)*, 2º ed. Untzi Museoa - Museo Naval. Donostia-San Sebastián, 2008.
- PORTILLA, Guillermo: *La consagración del derecho penal de autor durante el franquismo. El Tribunal Especial para la represión de la Masonería y el Comunismo*, Comares, Granada, 2009.
- PRADA SANTAMARÍA, Antonio; ARANGUREN ALONSO, Maialen; PEÑA FERNÁNDEZ, Ana: *Gerra zibila eta frankismoa Zumarragan*, Zumarragako Udala, 2014.
- PRESTON, Paul: *El Holocausto español. Odio y exterminio en la guerra civil y después*, Martínez Muñoz, Catalina y Velázquez Nacarino, Eugenia (trad.), Debate, Villatuerta, 2011.
- RILOVA PÉREZ, Isaac: *Guerra Civil y violencia política en Burgos (1936-1943)*, Editorial Aldecoa, Burgos, 2016.
- RODRÍGUEZ OÑATIBIA, Amaia: *Errenteria 1936-1945*, Errenteriako Udala, Errenteria, 2019.
- SÁNCHEZ RECIO, Glicerio: *De las dos ciudades a la resurrección de España. Magisterio pastoral y pensamiento político de Enrique Pla y Deniel*, Valladolid, Ámbito, 1995.
- SANZ GOIKOETXEA, Eneko: *Zumaia 1936-1945*, Zumaia, Aranzadi Zientzia Elkarte, 2019.
- *Aia, 1936. Gerra Zibila, errepresio franquista eta Giza Eskubideen urraketa*. Aia, 2015.
- SARRIONANDIA-IBARRA FERNANDEZ, Borja: *La II República y la Guerra Civil en Deusto*, Ahaztuak 1936-1977, Getxo, 2012.

SOMOKUETO PÉREZ, Koldo: *Urduliz: Euskal udalerrri baten historia Gerra Zibilaren garaian*, Donostia, Eusko Ikaskuntza, 2018.

SORALUZE 1936 LAN-TALDEA: *Isiltasuna Hausten. 1936ko Gerra Soraluzen*, Soraluze, 2015.

TABERNILLA, Guillermo y LEZAMIZ, Julen: *Saibigain. El monte de la sangre*, Bilbao, Beta, 2013.

— *El cuerpo disciplinario de Euzkadi*, Bilbao, Asociación Sancho de Beurko, 2004.

URGOITIA, José Antonio (dir.): *Crónica de la Guerra Civil de 1936-1937 en la Euzkadi peninsular*, Oiarzun, IVAP y Sabino Arana Fundazioa, 2002.

USABIAGA, Miguel: *Flores de la República. Los olvidados de Pikoketa*, Libros de la Catarata, Madrid, 2015.

VEGA SOMBRÍA, Santiago: *Control sociopolítico e imposición ideológica: la provincia de Segovia 1936-1939: un episodio de la implantación del régimen de Franco*, 2002. Tesis doctoral

VV.AA.: *Espetxean 1937-1942. Semilla de libertad. Bizitza eta heriotza giltzapean*, Bilbao, Sabino Arana Fundazioa, 1998.

ZULOAGA MUXIKA, Ione: *Alegia 1936-1945. Giza eskubideen zapalketa eta errepresioa Gerra Zibilean eta Lehen Frankismoan*, Aranzadi Zientzia Elkartea, Alegia, 2019.

